

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 25 (17162)

2006 чылдың
МАРТ 14,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.30
Садар өртээ — 4 рубль.

Селектор хурал

ТОДАРГАЙ СОРУЛГАЛАРНЫ САЛГАН

Март 10-да Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак «2006 чылда республикага мал оолдаашкынының компаниязын эрттирери болгаш мал кыштаглаашкынын доозар талазы-биле сорулгалар дугайында» селектор хуралды эрттирген. Хуралга ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызынга хамаарылгалыг харысалгалыг специалистер, Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң болгаш ажил-албанның өске-даа удуртукчулары киришкен.

Селектор хуралга ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды В.И. Лавриненко «Кыштаглаашкынын чоруп турары болгаш ону организастыг доозарының талазы-биле сорулгалар база республикага мал төрүлдезиниң компаниязының дугайында» дыңнадыгны кылган.

Октябрь 1-ден эгелээш, 2005-2006 чылдың кыштаглаашкынынче кирген малдың бажы мындыг: мыйыстыг бода мал — 115,4 муң баш, хой болгаш өшкү — 891 муң, хаваан — 47,3 муң, чылгы — 30,4 муң баш, куш — 65,0 муң, иви — 1,9 муң, теве — 161 баш. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде болгаш арат (тараачын) ажил-агыйларында — 5521, чурттакчы чоннун дузалал ажил-агыйларында — 33624 тонна сиген херек кырында бар болуп турар. Сайыттың демдеглээни-биле алырга, республикада кыштаглаашкын багай эвес эртип турар.

Амгы үеде республиканың чамдык ажил-агыйларында малдың массалыг оолдаашкыны чоруп турар, бо хүннерде 46446 анай-хураганнарны камгалап алган, ол ниити төрүүр малдың 11 хуузу төрөөн болуп турар. Ажил-агыйларны адырлар аайы-биле көргүзүргө мындыг: көдээ ажил-

агый бүдүрүлгелеринде — 2495 баш, организацияларның дузалал ажил-агыйларында — 28, арат ажил-агыйларында — 801, көдээ ажил-агыйның биче кооперативтеринде — 9627, чурттакчы чонда — 33495 баш болуп турар. Инектин төрүлдези база чоруп турар, 2810 бызааны камгалап алган, ол ниити төрүүр инектин 6,6 хуузу болуп турар.

Кызыл, Каа-Хем, Чеди-Хөл болгаш Улуг-Хем кожууннар малдың бүгү хевирлериниң бажынга өзүлдени чедип алган. Ооң-биле чергелештир үстүнде адаан кожууннар малдың бүгү хевирлериниң бажынга бадыйшкыны болдурган. В.И. Лавриненко бодунуң дыңнадыгына яамының талазындан малдың шын учедун тургузар талазы-биле тодаргай хемчеглерни ая, ай санында оон отчедун сайыттың мал ажылының талазы-биле оралакчызы хүлээп ая, квартал санында яамының коллегия хуралына сайгарып чугаалажып турарын чугаалады.

Бай-Тайга, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл болгаш Тере-Хөл кожууннарда малдың учеду кончуг эреңгей байдалда чоруп турар. Көдээ ажил-агый эргелелдериниң отчеду-биле статистиктиг отчеттарның аразында карыштактар тургустунуп турар. Эң ылаңгыя бүдүрүлгө кооперативтеринде, арат (тараачын) ажил-агыйларында болгаш чурттакчы чоннун хууда дузалал ажил-агыйларында учет болгаш отчетту кончуг багай чорудуп турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Кажан? Каая? Чүү?

Национал төлевилелге хамаарыштыр чугаа
Март 10-да Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызынга «Өөредилге» национал төлевилелди боттандыраарынга хөй-ниити эксперттерин кириштирер сорулга-биле республиканың хөй-ниити организацияларының, каттыжышкыннарның (хамааты институттарның) төлээлери-биле организастык-тайылбырлыг ужуражылга болуп эрткен.

Хамааты институттарның төлээлери чаа инновация өөредилге программаларын, амгы технологияларны болгаш төлевилелдерни непередип турар республиканың эки башкыларын болгаш ниити билги школаларын тодарадыр ажилга киржир.

Ужуражылгага хамааты институт бүрүзүндө тодаргай экспертти депшидип үндүреринин чурумун, оларга негелделерни болгаш эксперт үнелелин чорударының чурумун чугаалашканнар.

Хамааты институттарның төлээлери мурнунга Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызы, «Өөредилге» национал төлевилелди боттандыраарының талазы-биле таарыштырыкчы Анна Салчак төлевилелге хамаарыштыр таныштырылган чүве чугаалаан.

Чер арендазындан 14,3 млн. рубль кирген

Кызыл хоорайның муниципалдыг өнчү-хөреңги эргелеш башкарарының талазы-биле комитеди эрткен чылын хоорайның чурттакчыларындан черге айтырыгыларының талазы-биле 4600 билдиришкинни хүлээп алган болгаш сайгарып көргөн, чер арендаларының дугайында 715 керээни чарган.

Чер участкаларын садып-саарарының дугайында 324 керээни база чарган, оон хоорай бюджетинче 1 миллион 455 муң рубль кирген.

Хоорай 2005 чылда чер арендазындан 14 миллион 328 муң рубльди орулга кылдыр алган.

Хакас театр шиилерлиг аалдап чораан

Эрткен неделяның төнчүзүнде Кызыл хоорайның көрүкчүлери Хакасияның Юрий Лермонтов аттыг шии театрының артистериниң оюн-көргүзүүн көөр аргалыг болганнар.

Олар баштай 2 кезектиг орус «Ах, бо кежээни!» деп водевильди бараалгатканнар. Водевильди Александр Тарасов тургускан, аялгазын Эдуард Скороходов бижээн, таңцыларны Наталья Ермак белеткээн.

Субботада, март 11-де, уругларга Вера Блинованың «Пеппи болгаш дээрбечи кыс» деп шизин көргүскеннер. Ону автор боду тургускан.

Хүндүлел самбыраны ажыткан

Март 11-де найысылалывыс Кызыл хоорайның төөгүзүңгө онзагай болушкун болган. Ол хүн Тываның Улустуң болгаш

Россияның алдарлыг артизи Хертек Өлбезекович Шириин-оолдун 60 харлаанынга тураскаадып, ооң чурттап турганы бажыңыга (Кечил-оол кудумчузу, 3а) хүндүлел самбыраның байырлыг ажыдышкыны болган.

Аңаа ТР-ниң культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Зоя Самдан, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Хонук-оол Монгуш, ТР-ниң Чазааның Айыыл чок чериниң чөвүлелиниң даргазы Биче-оол Шыырап, алдарлыг даш чонукчузу Хунан Киров болгаш өскелер-даа байырлыг митингиге сөс ап чүве чугаалааш, Х.Ө. Шириин-оолдун дугайында чылыг сактышкыннарны кылган. ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Орлан Дамба-Хуурак хүндүлүг самбыраның шывыын ажыдыптарга, чыылганнар адыш часкаашкыны-биле уткуп алган. Ында кара өңнүг маны дашты агарты соктап тургаш артистин чурун сиңбээш, мынча деп бижээн: «Бо бажыңга 1980 чылдан 2004 чылга чедир тыва чоннун шылгараңгай оглу, Тыва Республиканың Улустуң артизи, Россияның алдарлыг артизи Хертек Өлбезекович ШИРИИН-ООЛ чурттап турган».

Ол-ла кежээ В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга артистке тураскааткан «Арат чонун чүрээнде сен» деп шии-концерт база болган.

«Артист аъттар»

Саха-Якутия Республиканың Ойунский аттыг драма театрының уран чүүл удуртукчузу, атурагалыг режиссер Андрей Борисов «Чиңгис-Хаан» деп кинону тырттырып турар.

Ында В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артизи Эдуард Ондар ойнап турар. Бо чайын Тывага элээн эпизодтарны тырттырган. Ам бо хүннерде база Андрей Савич кино тырттырар бөлүү-биле чедип кээп, Ондум дагларының баарына кинонун чамдык эпизодтарын тырттырар. Аңаа хөй чылгы херек. Ынчангаш ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Владимир Орус-оолдун Эртинелиг-Өдекте хөй чылгызының аразындан аъттарны шилип алган. Владимир Солянович «артист аъттарын» Ондум дааның чоогунче сүрүп чорударынга белеткенип турар. Мал сүрүп чедирер чылгычылар база белең. Оон аңгыда В.С. Орус-оол Новосибирск, Моол, Кыдат-биле харылзажып тургаш, орус, тыва эзерлерни, чүген-суглуктарны, кулун-чиримнерни, дайынчыларның куяк бөрттерин, хөй кежи тоннарын, тыва идиктерин, өглерни — бүгү-ле херек чүүлдерни кино бөлүүңгө белеткеп алган манап турар. Бөгүндар «Чиңгис-Хаан» база катап Тывага тырттырып эгелээр. Шоол ховузунда Эртинелиг-Өдектен бистиң корреспондентивис С.Балчырның чүүлүн дараазында солундан номчуур силер.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Л.А. Сипкону, М.И. Дроздованы шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫЫ

Кызыл хоорай, 2006 чылдың март 10, № 38

Үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш Тыва Республикага бедик мергежилдин кадрларын белеткеп, билиин бедидеринге болгаш организастаарынга кириген үлүг-хуузу дээш

Эртемнер академиязының Сибирь салбырының дээди школаның корреспондент кижигүнү, профессор, экономика эртемнеринин доктору, хереглекчилер кооперациязының Сибирь университетинин бирги

проректору Людмила Алексеевна СИПКОНУ;

Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң куратору, экономика эртемнеринин кандидаты, экономиканың адырлар кафедрасының доцентизи Марина Игоревна ДРОЗДОВАНЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

ТОДАРГАЙ СОРУЛГАЛАРНЫ САЛГАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайлар бүдүн чыл иштинде малдың учедунуң талазы-биле отчедун Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызынга дужааваанын Виктор Иванович демдегледди.

Ооң-биле чергелештир селектор хуралга, «Көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлеринге үндүрүг онаарының дугайында» дыгнадыгыны ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының күрүнэ-эрге-хоойлу эргелелиниң килдис начальнигиниң оралакчы Л.Н. Юркина, «Хуу кижилерге үндүрүг онаарының дугайында» дыгнадыгыны Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң контроль ажилдар килдизиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар С.Г. Рыженкова кылганнар.

Бо селектор хуралды эрттиргени таварылга эвес. Көдээ ажил-агыйны мурнады хөгжүдөр талазы-биле национал төлөвилелди амыдырал кырынга боттандырырынга элээн нарын айтырылгар тургустунуп турар. Ол бир дугаарында үндүрүглерде келген дээрзин малчыннар боттары чугаалап турдулар. Байдал мынчаар турар болза, мал естүрери бергедеп келген деп, Тес-Хемниң малчыннары боттарының ажил-агыйларынга дүүштүр чугаалаанын бистиң солунувуска бижип турдувус.

Селектор хуралды башкарып эрттирип турган Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Тес-Хем кожуун мал бажындан одар дээш үндүрүг онаарын тургузуп алганындан, дыка хөй малчыннар мал бажын чажырып эгелээнин демдегледди. Тодаргай чижек, эрткен чылдың декабрьдан бээр 118 муң мал бажы кызырылган болуп турар. Мынча хөй мал кайнаар кире бергенил, бо талазы-биле Чазак Даргазы чаң-

гыс эвес удаа айтырыгны көдүрүп турду. Мында будулгаазыннар дыка хөй. Мооң мурнунда төрүүр мал бажынга күрүнөдөн дотацияны берип турган, ол үеде чамдык кижилер мал бажынга «агаардан» немелде бижилгени кылып турганы билдинип турар. Бо айтырыг талазы-биле Мөңгү-Тайга кожуун улуг шүгүмчүлелге таварышкан.

Малдың кыштаглаашкынын чедимчелиг доозар болгаш мал оолдаашкынының компаниязынга тураскааткан селектор хуралга, Ш.Д. Ооржак онза кичээнгеи агроулетпүр комплекзин мурнады хөгжүдөр талазы-биле национал төлөвилелди амыдырал кырынга боттандырырынга угландырган. Дыка хөй муниципалдыг тургузулгар бо ажилче ам-даа шымнып кирбээнин демдеглээн. Чон-биле ажилдап шыдаван, оларның ажилдаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп шыда-вас болзунарза, ажилдап болур кижилерге олудун чайлап бээрин база чугаалаан.

Селектор хурал элээн чидиг байдалга эрткенин демдеглээри чугула. Байдал мынчаар турар болза, Тываның малын төндүрүп ап болурун Чазак Даргазы демдеглээш, сайыттың адынга нарын ээлдээртиг чугааны кылды.

Амдызында көдээ ажил-агыйда шупту ажил сандараан деп болбас, ону эдип ап болурунун аргазы бар. Бо талазы-биле селектор хуралга, кандыг угланышкынын, канчаар ажилдаарын, көдээ ажил-агыйның специалисттериниң чүнү чедир кылбайн турарын, чүден эгелээрин Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак боттук барымдааларга үндөзилеп тургаш, тодаргай сорулгаларны салган.

Сергей ХЕРТЕК.

Кызыл хоорай мэриясында

2005 ЧЫЛДЫҢ ОТЧЕДУ

2005 чылда Кызыл хоорай чагыргазының кылып чоруткан ажылының дугайында отчедун найысылалдың Төлээлекчилер хуралының ээлчеглиг сессиязынга депутаттар чоокта чаа чугаалажып көргөн.

Россия Федерациязының Президентиниң, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының айтылгалдарында тодараткан сорулгаларны күүседиринче, хоорайның социал экономиказын хөгжүдөрүнүң программазын боттандырырынга хоорай чагыргазы ажил-чорудулгазын угландырып келген. Ылангыя сонгучуларның чагырларын, шүгүмчүлелди саналдарын, дилеглерин күүседиринче кичээнгеи салган. Оларның күүселдезин коллегия хуралдарында доктаамал чугаалажып келген. Сонгучуларның 548 чагыны 411-ри күүсеттинген, ол дээрже чагырларның 75 хуузу болуп турар. 137 чагыгны амыдыралга боттандыраар хемчеглерни ап турар.

Чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидеринче чагырга чогуур сагышты салып, чедимчел чорукту ажып эртер хемчеглерни ап келген, ооң түңнели багай эвес. Хоорай чурттакчыларының амыдыралын деңнели бедип орап, айда ортумак шалың 4,2 хууга өскен, пенсияның хемчээли 17 хууга улгаткан, ажил чоктарның саны 4 хууга кызырылган.

«Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганының нити принциптерин организастаарының дугайында» №131 Федералдыг хоойлуну амыдыралга боттандыраар дээш белеткел ажилдарын хоорай чагыргазы хынамчалыг чоруткан. Муниципалдыг тургузгунуң Уставын, 67 эрге-хоойлу актыларын хуусаазында кылгаш, хүлээп алган. Амгы үеде №131 Федералдыг хоойлу езуугаар хоорай чагыргазы ажилдап турар.

Кызыл хоорайның социал экономиказын хөгжүдөрүнче мэрия доктаамал кичээнгеи салып турарында чамдык ажилдар кылдынганын сессияга демдеглээн. Улетпүр бүдүрүлгелери, агроулетпүр комплекзи продукциялар бүдүрерин 2004 чылдан көвүдеткен. Найысылалга 316 биче бүдүрүлгө ажилдап турган, олар 2004 чылга деңнээрге, бараан бүдүрерин 3 хуу өстүргөн.

2005 чылда хоорай чагыргазының ажил-чорудулгазында чамдык кылдынган ажилдар-биле чергелештир четпестер болгаш чедир кылдынмаан чүүлдер барын

депутаттар илереткеш, оларны эдип алырда чүнү кылырының талазы-биле тодаргай саналдарын, сүмелерин берген. Хоорай чагыргазы 2005 чылдың бюджетиниң орулгалыг кезиниң бердинген онаалдазын чүгле 87 хуу күүсеткен, азы 36 млн. рубль бодунуң орулганын кирип ап шыдаваан. Үндүрүлгө чыылдазын эки организастап шыдаваанындан ол болган. Хоорай бюджетиниң орулгалыг кезиниң даалганын күүседери, азы хоорай бодунуң орулганын көвүдөдери дээрже, найысылалдың бүгү ажил-чорудулгазын бурунгаар хөгжүдөрүнче, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидеринге улуг салдарны чедирер. Ындыг турбуже, мэрияның удурткучулары, ооң саң-хөө эргелели бо чугула херекче чогуур кичээнгеи салбаанын шүгүмчүлээн. Хоорайның тудуг, харылзаа, чуртталга-коммунал ажил-агый, транспорт, бүдүрүлгө болгаш өске-даа коллективтериниң ажылында четпестерни сессияга илереткен. Олышкаш кем-херек үүлгедиишкннеринге удур демиселди күштелдерин чугулага көргөн. Хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттары болгаш өске-даа санал бергенер хоорай чагыргазының удурткучуларында ажылында четпестерни кыска хуусаада эдерин, найысылалдың социал экономиказын хөгжүдөр дээш шудургу ажилдаарын негээн.

Депутаттар 2005 чылда хоорай чагыргазының отчедунга шыңгыы сайгарылганы кылгаш, аңаа чүгээр деп үнелелди берген.

2005 чылда Кызыл хоорай чагыргазының ажил-чорудулгазының дугайында отчедунуң долу сөзүглелин хоорайның «Вести Кызыла» солунда парлаан. Ук отчетту найысылалдың бүдүрүлгелеринге, организацияларында таныштырган.

ОРУЛГАНЫ

КӨВҮДЕДИР ДЭЭШ

Кызыл хоорай чагыргазының муниципалдыг өнчү-хөреңги талазы-биле комитеди 2005 чылда найысылалдың бюджетиниң орулгалыг кезин көвүдөдир дээш тодаргай

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛГАН.

Чыл дургузунда чер ажыгларының айтырыгларына хамаарышкан 4600 ажыг билдиришкенин хүлээп алгаш, ажилдап кылган. Черни хөлөзилеп алыр 715 керээни, чер участоктарын садар 324 керээни чарган. Оон Кызыл хоорайның бюджетинче 1млн. 455 муң ажыг рубль кирген. Черни хөлөзиле бергени дээш 2005 чылда 14 млн. 328 муң рубльди чыып алган.

Баш бурунгаар санап, тодаратканын езуугаар алырга, муниципалдыг чурттаваз бажынарны, муниципалдыг садыг шөлдерин хөлөзиле бергенинден 19 млн. 128 муң рубльди 2005 чылда чыып алыры көрдүнгөн турган. Бо ажылды чогумчалыг чорутканындан оон хоорай бюджетинче 19 млн. 601 муң рубльди кирип алгаш, бердинген даалганы 102 хуу күүсеткен.

Хоорай чагыргазының муниципалдыг өнчү-хөреңги талазы-биле комитеттиң 2005 чылда ажылының дугайында бо сан-чугаайларны мэрияның коллегия хуралына хоорайның мэриниң оралакчызы, комитеттиң даргазы В.Б. Яндай-оол чугаалаан.

Комитет хөлөзиле берген муниципалдыг өнчү-хөреңгини кайы хире ажыглап турарын, чардынган керээлерни хуусаалары доктаамал хынап, үнүүшкүннерни кылып турар. Хөлөзилеп алган черлериниң өртээн, хөвзүн төлөвейн турарлар база бар, оларның биле ажылды чорудуп келген. Керээлерде айтыкан хүлээлгелерин күүсетпейн, дыка үр үеде хөлөзи өртээн төлөвейн баарларны судка бергеш, ооң шитпири-биле төледип ап турар.

Хоорай чагыргазының муниципалдыг өнчү-хөреңги талазы-биле комитединиң ажил-чорудулгазын чаартып, экижидери-биле ооң структуразын өскерттир шитпири мерия хүлээп алган.

Комитеттиң 2006 чылда кол сорулгазы болза, хоорай бюджетиниң орулгалыг кезин улгаттыраар дээш ажил-чорудулгазын сайзыраңгайжыдары болурун хоорайның мэриниң хүлээп алган доктаалында айтыкан.

Хоорай чагыргазының парлалга албаны.

Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды В.И. Лавриненко «Агроулетпүр комплекзин сайзырадырының» айтырыглары деп илеткелинге агролизинг-биле техниканы болгаш дериг-херекселдерни 2006 чылда 340 млн. рубльге садып алырын планнаан. Ынча хөй акша-биле садып алган техниканы канчаар ажыглаза экил? Машина-трактор станциязы (МТС) тургускаш, ону дамчыштыр ажыглаза, ол келир үеде көдээ ажил-агыйны хөгжүдүп сайзырадырынга кончуг улуг рольду ойнаар дээрзинге чигзиниг чок.

Коллективтиг ажил-агыйлар тургустунуп эгелээнде Сүт-Хөл кожуунунга 6 колхозтар, колхозчу амыдыралдың кол сорулгаларын удуртулга болдуруп ажилдап эгелээнин, ооң дорт киржикчизи чораан болгаш салдынган чаа сорулганың эгелекчилеринге аргасүме болзун дээш мындыг материалды эгелеп бижий бердим.

Күрүнеге дужаар тараа планы-биле кады МТС-тиң кылган ажилдары: часкы тарылга, күскү дүжүт ажаалдазынга чедирген ачыдузазы дээш, база-ла натура-биле азы тараазын дужаагаш ооң-биле санажыры, ол планнарда аңгыда келир чылдың дүжүдүнге хергелээр үрезин фондузун уруп четчелээри, колхозчуларның ажилдааны ажил төлөвири дээш ажил хүнүнге бээр тарааның курлавырын тургузары кол черни ээлеп турган. Амгы үеде ышкаш час дүжерге-ле Саян арты ажып, үрезин диленип чораан колхоз даргазын, кожуун удурткучузуни кижик көрбээн чүве-дир.

Салдынган планның сорулгаларны күүседери-биле, бир дугаарында, агротехниктиг шыңгыы чурумга чагыртып, сезон-сезон аайы-биле ажилды доозары. Сүт-Хөл кожуунуң хову, шөлдери

суггаттыг болгаш суггат апрель айның эгезинде эгелей бээр. МТС-тиң комплекстиг механизаторлары тарылганың суггадын баштай дооскан ажил-агыйлардан эгелээрлер. Тарааны май 1-де чажып дооскаш, чинге тарааны июнь эгезинде черниң чылыг температуразы көдүрлүрүн көрүп тургаш чаштырап турган.

Агротехниктиг негелде езуугаар тарааны чаштырган хүнден эгелээш, ооң үнүжү болгаш бьжакы 120 хонук уламчылаар. Ол чүл дээрже, майдан август төнчүзүнге чедир дээни ол. Август 20 үезинде баштайгы доңат азы хар-хыраа ыяап-ла дүжер. Ооң соонда оътсиген, тараа-быдаа үнүжүн соксадыр. Мээң бир утпайн чоруур чүвем бар. Бистиң Кызыл-Тайга сумузунуң «Большевик» колхозтуң Инек-Дашка тараан арбайын август 8-те МТС-тиң комбайнеру Иван Козулинниң кестиргенин эки сактыр-дыр мен. Сентябрь айның иштинде сыпта тараа арттырбайн ажаап алыр турду. Ам кандыг-дыр, тараазы тоглап дүжүп калган куруг сыптыг тарааны ноябрьга чедир ажаап чадап турар боор-дур.

Мен эрткен 2005 чылдың май 1-де Сүт-Хөл кожуунга чеде бергеш, көдээ ажил-агый эргелелиниң

ЫНЧАНГЫ ҮЕ ЭГЛИП КЕЛИР

Хоочуннуң бодалы, күзели

начальнигиниң кабинетинге кире бергеш: «Часкы тарылгаң адакталы берди бе?» деп айтырдым.

— Агаар-бойдуштуң таарымчалыг эвес соок болганындан амдаа тарылгаже кирбедивис — деп, көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги С.Д.-Н. Ооржак харыялады. «Мээң ажилдап чораан чылдарымда бис кажан-даа агаар бойдуска хамаарыштыр чылдагааннар сүрбейн, чүгле агротехниктиг негелделерге чагыртып ажилдап тургаш далай дег тарааның дүжүдүн ап чордувус» деп тайылбырлап ордум.

Колхозтарга дүжүт ажаалдазы эгелээрге, шаңнарга дүжүргөш, кургадып арыглааш, Кызылдан мобилизация-биле келген АТБ-ниң машиналарынга чүдүргөш, кожуун төвүнде күрүнениң тараа хүлээп алыр төп складынче чорудар. Аңаа чеде бээрже лабораториялар тарааның өл, кургаг, боктуг, боктуг эвезин хынаар. Өл болза кургаттырап, боктуг болза арыгладыр. Ынча хөй чымыштыг ажилды кожуунуң албан организациялары шеф күжү-биле колхозтарга кончуг улуг дузаны көргүзүп турган. Партия райкомунуң, районнуң күүсекчи комитединин, иштики херектер килдизиниң ажилдакчылары доктаамал дежурныйлап турар чүве.

Тараа дүжүдүн кыска хуусаада чидириг чокка ажаап алы-

рынче кыйгырган лозуң, плакаттар, хана солуннар, агитхуудустар чер болганга астынган, үнген турду. Ооң деви-биле 300 муң тонна тарааны чыл санында ажаап алгаш, күрүнеге дужаап турганывиз чылдар ол-ла болгай. Эрткен 2005 чылда 60 муң тонна тарааны ажаап алыр планныг тургаш, чүгле 18,5 муң тонна тараа ажаап алды. Агроулетпүр комплекзин хөгжүдөрүнче көрдүнгөн акша-көпеектин деви-биле, ынчангы үеде турганы ышкаш үе дагын эглип келир деп барганын сүт-хөлчүлерге сагындырып орабыр бо.

Маңаа хамаарыштыр чүнү кылырыл?

1. Тыва Республикага көрдүнгөн езуугаар 93 млн. рубльге кожуун, сумулар аайы-биле кооперативтерни (шаанда болза колхозтарны) тургузар. Арат болгаш фермер ажил-агыйлары оларның биле адааннажып ажилдазыннар.

2. «Хүнүн эвес, кедизин бодары» машина-трактор станциязының дугайында ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыдының бирги оралакчызынга ажилдап тургаш 1998 чылдың июнь 9-та дугаары 57 «Шын» солунга бижээн чагаанарны хандыг сайгарып көргөш (В.И. Лавриненконуң) «Сайыттың саналын деткир мен» деп

«Шынга» материал бижиримге, тараа-быдаазы чок кожуунуң көдээ ажил-агыйыга ажилдап чораан Комбу Хевекович Донгак мээң холум тудуп, «ол эрте-даа бол, орай-даа бол, амыдыралга боттаны бээр айтырыг-дыр, эжим» дээн чүве.

Виктор Иванович Лавриненконуң ол көдүргөн айтырыгына четпейн барганы база акша-көпеек-ле болгай. Ам 340 млн. рубль ол эчис сорулганың салым-чолун шитпирилэй бээр дээрзинге быжыг бүзүрелим илередип, 1954 чылда МТС Сүт-Хөл кожуунуң часкы тарылгазынга 3968 га черге тараа культураларын тараан болгай. Ол хире күштүг турган. Ол үеде Сүт-Хөлдүң МТС-ке 13 трактор, 13 тараа ажаар комбайннар турган. Кожуун төвүнде МТС-тиң материал-техниктиг баазы амдаа хевээр арткан. Ону септеселиринге демги-ле хөй акша кире бээр. Оон корткан херээ чок. Чорук-херекти чогумчалыг бүдүреринге кадрлар айтырыгы бирги черге турар. Кожуун чагыргазының даргазы И.Ш. Монгуш амдыгааштан эгелеп, Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы-биле чугааны кылып эгелээрин күзээр-дир мен.

Сегбе ОНДАР,

күш-ажылдың хоочуну.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазында

ХООЙЛУЛАРНЫ ДҮҮШТҮРГЕН

Март 10-да ТР-нің Чазак Бажының хуралдар залына ТР-нің Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының 27-ги хуралы болган. Аңаа бир дугаарында кожууннарның конкурс комиссияларының кежигүннерин томуйлаарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Төлээлекчилер палатазының доктаалдары езугаар ТР-нің Чазак Даргазының сүмелеп киригени шупту кордакчылар ук конкурс комиссияларының кежигүннеринге томуйлаткан (оларның даңзызын адаанда парлаан).

Тыва Республиканың «Тываның Ыяап-ла медицина камгалалдылганының республика фондунун бюджетинин дугайында» хоойлузу хүлээп алдынган.

Хуралга хары угда дөрт

айтырыг ТР-нің Конституциязының чамдык чүүлдеринге эдилгелер болгаш өскертилгелер киригенине хамаарышкан. Хоойлуларга эдилгелер киригенин дугайында саналды конститусчу

хоойлужудулга, эрге-хоойлу болгаш суд айтырыгларының талазы-биле комитет кириген. ТР-нің Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы эдилгелер киригенин сүмелзэн Конституция хоойлуларының дөрт төлевилелин ТР-нің Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче өөренип көөрү-биле чоруткан.

Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруу, корум-чурум болгаш кызыгаар айтырыгларының талазы-биле комитет «ТР-ге административтик комиссиялар дугайында» хоойлу төлевилелин ажылдап кылган. Ында административтик комиссияларны тургузарының чурумун болгаш ажыл-чорудулганын РФ-тиң административтик корум-чурум дугайында кодексинге дүүштүр тургускан.

Социал камгалалы кошкак кижилерни бодунче хаара тудуп, адаанныг окснга хандыкшыдары-биле чурттакчы чонга онза айыылды база багай салдарны чедирип турар болгаш республиканың чер-черлеринде амгы үеде көүдеп тараан оюн бизнестинге хамаарыштыр «ТР-нің девискээринге оюн бизнестиниң

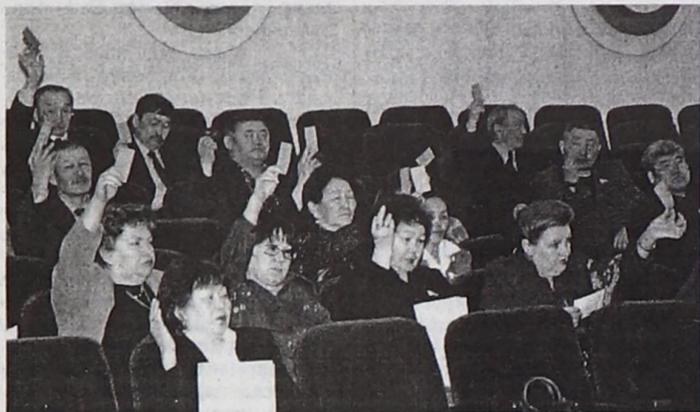

объектилерин тургузарының дугайында» деп хоойлуның төлевилелин ажылдап кылырын үе негеп келген. Төлээлекчилер палатазының конститусчу хоойлужудулга, эрге-хоойлу болгаш суд айтырыгларының талазы-биле комитеттиң ажылдап кылганы бо төлевилелди Төлээлекчилер палатазының депутаттары бир дембиле деткээн. Амгы үеде бо айтырыг нормативтик актылар езугаар ажылдап кылдынып турарын айтып каары артык эвес. Хоойлу хүлээп алдынган тава-

рылгада, оюн бизнестиниң турар черлеринге негелделер шыңгыраар — ойнаар автоматтарны чуртталга бажыңнарының чоогунга, эмнелге, өөрелдиге албан черлеринге, ол ышкаш чүдүлгелер биле холбашкан организациялар турар черлерге оларны тургузары хоруттунар. Бо хоойлу төлевилели езугаар оюн бизнестиниң объектилерин чүгле тускай айыттынган черлерге тургузуу болур, а оюн чурумун ТР-нің Чазак доктаадыр.

И.СОРОКИНА.

В.БАЛЧИЙ-ОЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Өвүр кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

Кызыл, 2006 чылдың март 10, №388

«Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуның 37 чүүлүнүн 5 пунктузунга, «Тыва Республиканың Өвүр кожууну» муниципалдыг тургузугнуң Уставының 26 чүүлүнүн 5 пунктузунга үндезилеп, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Тус чер чагырганының баштыңының албан-дужаалын ээлээринге конкурсту эрттирери-биле Өвүр кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннеринге:

Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыды Виктор Иванович Лавриненкону;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунун оралакчызы – күрүне албанының болгаш кадр политиказының эргелелиниң начальниги Юрий Октяевич Ооржакты;

күрүнең «Оттулар чүүл сайгарарының талазы-биле республика конторазы» унитарлыг бүдүрүлгенин чингине директору Амир Дудакович Ооржакты томуйлаар.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Өвүр кожуунуң тус черниң Төлээлекчилер хуралына чоргузар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

Чөөн-Хемчик кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

Кызыл, 2006 чылдың март 10, №389

«Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуның 37 чүүлүнүн 5 пунктузунга, «Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожууну» муниципалдыг тургузугнуң Уставының 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга үндезилеп, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Тус чер чагырганының баштыңының албан-дужаалын ээлээринге конкурсту эрттирери-биле Чөөн-Хемчик кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннеринге:

Тыва Республиканың садыг, амыдырал хандырылганы болгаш сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр сайыттың оралакчызы Болат-оол Догбутович Ондарны;

Тыва Республиканың девискээринге Хамааты камгалалының, чурттакчы чонун болгаш девискээрлерни онза байдалдардан камгалаар, өртке удур айыыл чок чорук адырынга ажыл-чорудулганы хандырының талазы-биле агентилелдин директору Николай Мыйтын-оолович Монгушту;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязында организастыг эргелелдин начальниги Сергей Ынаажыкович Ооржакты томуйлаар.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожуунуң тус черниң Төлээлекчилер хуралына чоргузар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

Тере-Хөл кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

Кызыл, 2006 чылдың март 10, №390

«Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуның 37 чүүлүнүн 5 пунктузунга, «Тыва Республиканың Тере-Хөл кожууну» муниципалдыг тургузугнуң Уставының 23 чүүлүнүн 5 пунктузунга үндезилеп, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Тус чер чагырганының баштыңының албан-дужаалын ээлээринге конкурсту эрттирери-биле Тере-Хөл кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннеринге: «Известия Тувы» солунуң төлевилелиниң удуртукчузу Даваа-Самбуу Бээжин-ович Яндакты;

Тыва Республиканың культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралы сайыдының оралакчызы Виктор Сергеевич Чигжитти;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Тере-Хөл кожуунда девискээр эргелелиниң удуртукчузу Игорь Демчигеевич Ичинни томуйлаар.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Тере-Хөл кожуунуң тус черниң Төлээлекчилер хуралына чоргузар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден

күштүг болуп кирер.

Бай-Тайга кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

Кызыл, 2006 чылдың март 10, №391

«Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуның 37 чүүлүнүн 5 пунктузунга, «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг тургузугнуң Уставының 38 чүүлүнүн 2 абзазынга, 39 чүүлүнүн 2, 3 кезектеринге үндезилеп, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Тус чер чагырганының баштыңының албан-дужаалын ээлээринге конкурсту эрттирери-биле Бай-Тайга кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннеринге:

Тыва Республиканың каддык камгалал сайыды Борис Кожуун-оолович Күдеректи;

Тыва Республиканың Улуг Хуралында Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелиг төлээзи Алексей Иванович Очурну;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Бай-Тайга кожуунда девискээр эргелелиниң удуртукчузу Николай Көк-оолович Ооржакты томуйлаар.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуунуң тус черниң Төлээлекчилер хуралына чоргузар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

Кызыл кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

Кызыл, 2006 чылдың март 10, №392

«Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуның 37 чүүлүнүн 5 пунктузунга, «Тыва Республиканың Кызыл кожууну» муниципалдыг тургузугнуң Уставының 20 чүүлүнге үндезилеп, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Тус чер чагырганының баштыңының албан-дужаалын ээлээринге конкурсту эрттирери-биле Кызыл кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннеринге:

Тыва Республиканың бойдус ажыгла-лының сайыдының оралакчызы Николай Владимирович Сиорпасты;

Тыва Республиканың Эт-хөреңгини эргелеп-башкарының талазы-биле агентилелдин директору Шолбан Сарыг-Кидисович Кууларны;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының кожуунда девискээр эргелелиниң удуртукчузу Петр Оюнович Бады-Назынны томуйлаар.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Кызыл кожуунуң тус черниң Төлээлекчилер хуралына чоргузар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

Тожу кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаар дугайында

Кызыл, 2006 чылдың март 10, №393

«Россия Федерациясында тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуның 37 чүүлүнүн 5 пунктузунга, «Тыва Республиканың Тожу кожууну» муниципалдыг тургузугнуң Уставының үндезилеп, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Тус чер чагырганының баштыңының албан-дужаалын ээлээринге конкурсту эрттирери-биле Тожу кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннеринге:

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунун оралакчызы Олег Ховалыгович Хоуяны;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының кожуунда девискээр эргелелиниң удуртукчузу Сергей Эрен-оолович Марчыны;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының күрүне албанының болгаш кадр политиказының эргелелинде килдис начальниги Людмила Дондуштановна Тажиманы томуйлаар.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Тожу кожуунуң тус черниң Төлээлекчилер хуралына чоргузар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д. ООРЖАК.

«Шуптуңарга четтирдим!..»

Хеймер-оол Опанович Ондар-биле 1948 чылда Чадаананың №1 ортумак школазының бешки класынга таныжып алгаш, ол-ла хевээр школа дооскуже, чаңгыс партага кады олурган бис. Ол школы чылдарымдан кастыктарымга хар-хыраа дүшкүже мээң эжим болуп арткан.

Хеймер-оол школага кончук эки өөренир чораан, 1954 чылда школаны мөңгүн медаль-биле бир дугаар дооскан кижилерниң бирээзи. Ол-ла чылын Ленинградтың күрүне университетинин механика-математика факультетинче өөренип киргеш, ону база чедишкенин дооскаш, Кызылда күрүненниң педагогика институтунга ассистентип эгелээн. Ол дээди өөредилге чериниң башкызының бүгү чадаларын эрткен: улуг башкы, доцент, кафедра эргелекчизи, физика-математика факультетинин деканы, республиканың эң улуг өөредилге черинин ректору.

Хеймер-оол Опанович кончук аныяанда – 1968 чылда Москваның күрүне университетинин механика-математика факультетинин аспирантуразын өөренип дооскаш, математика эртемнеринин кандидаты деп эртем адын камгалап алган. Ол езулуг улуг эртемден – Россияның Улусчу эртемнер академиязының кежигүн-корреспондентизи, профессор. Хеймер-оол Опанович дээди математика айтырыгларынга 30 ажыг эртем ажылдарын кылган, оларны Германияга болгаш АКШ-ка парлаан. Эртемден башкының шинчилеп ажылдарын ажыглап, өөренип турган эртемденнер ол дээди математиканың делегей чергелиг айтырыгларын шинчилеп турганын демдеглээннер.

Х.О.Ондар эртем докторунун адын камгалаарынга белен турган, ол талазы-биле нарын эртем ажылын дооскан турду.

Кайгамчык ажылгыр, ылаңгыя аныяк-ескениң келир үези дээш мога-шылап чок ажылдап чораан башкы республиканың дээди болгаш ортумак өөредилгезинин хөгжүлдезинге балалбас исти арттырган. Кызылдың педагогика институтунга ректорлаанының

соонда, Ыраккы Чөөн чүктүн совет садыг институтунун дээди математика кафедрасының доцентизинге, Кызылда Красноярскиниң агроуниверситетинин филиалының директорунга, Кызылдың коммерция техникумунун директорунга ажылдап турган. Аңаа ажылдап тургаш, техникумнун доозукчулары улаштыр Кызылга дээди эртем чедип алзын дээш найысылалга Сибирьниң хергелекчилер кооперациязының университетинин салбырын ажыдарын чедип алды. Хеймер-оол Опанович кандыг-даа ажыл эгелеп алганда, ыяап-ла эчизинге чедирер кижилер. Ол каа-даа бодун эки удуртукчу кылдыр көргүзүп чораан. Педагогика институтунга ректорлап тургаш, оң материал-техниктиг баазаны дыка быжыгалаан. Оң удуртуп турган үезинде институттун библиотеканы чаа черже көшкөн, улуг гараж туттунган, немелде тудулар көстүп келген. А коммерция техникумунга удуртукчулап тургаш, өөредилге черинге баштайгы компьютер кабинеттерин ажыткан. Ынчан техникумнун библиотеканы фондузу көвүдээн, номчулгалы болгаш немей өөредилге центри ажытынгылаан.

Дуржулгалыг удуртукчу республикага кандыг ажылчын кадрлар кончук чугула хергени билер болгаш, оларны белеткээрине күжүн харамнанмай чораан. Доктаамал чогаадыкчы дилээшкениге чораан кижилер. Оң аргасүмезин, өөредин алган чежече аныяктар амыдыралынын шын орун тыва берген ыйнаан.

Хеймер-оол Опанович Ондарны улус өөредилгезинин шугумунга үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш хөй удаа шаңнап-мактап келген. «СССР-ниң дээди өөредилгезинин ажылынга тергин чедишкенин дээш», «РСФСР-ниң улус өөредилгезинин тергини» деп хөрөк демдектери, «Күш-ажылдың хоочуну» медаль ооң хөрээн каастап турган.

1984 чылда аңаа бир дугаар «Тыва АССР-ниң эртеминин алдарлыг ажылдакчызы» деп үндүлүг атты тывыскаан. 1998 чылда «Россияның хергелекчилер коопе-

рациязының тергини» деп хөрөк демдээ-биле шаңнаткан. Ол чуртун болгаш республиканың хөй санныг хүндүлел бижиктеринин эдилекчизи.

Өзү олурар салгалды өөредиринге болгаш кижизидеринге ачы-хавыяазы дээш ооң адын Чөөн-Хемчик кожуунун Шами ортумак школазынга тывыскаан. Ынчан, 1996 чылда, ол 60 харлап турган, улуг башкыга, эртемденге ол чаңгыс чер-чурттугларын улуг белек болган.

Олам чораан болза, 2006 чылдың март 15-те 70 харлаар турган. Беш чыл бурунгаар Кара-Хаак тайгазынга машинага чорааш, хай-халапка таварышкаш, чырык өртемчеден, хөй санныг эш-өөрүнден, студентилеринден чарлып чоруткан. Ол чорук тыва эртемге болгаш улус өөредилгезинге улуг чидириг болган.

Хеймер-оол Опанович чүгле эртемден, башкы болгаш удуртукчу эвес, а бүгү талалыг сонуургалдыг кижилер. Ону республиканың шыдыраачылары ук бурунгу оюнун мөгейкичизи, шыырак ойнакчызы кылдыр сактып чоруурлар. Х.О. Ондар хөл-шыдыраага республика чемпиону чораан. Тывавыска шыдырааны хөгжүдөр дээш хөй ажылды кылганын оң шыдыраачы эш-өөрү билер.

Чок апарының мурнунда «Мээң Тывам, салымым, човулаңым...» деп сактышкынар номун бижээ. Ол номда бодунун допчу намдарын тодаргай бижип турар. Чаңгыс классчы эжимниң дугайында чүүлүмү ооң номундан кыска чүүл-биле төндүрөй.

«...Ажылга болгаш сагыш-човаашкынарга элээн чылдар билдиртпейн эрте берген. Чүгле чеденги он чылым келирге, мен мээң бүгү чуртталгам Тываның эртеминин сайзыралынга, ол дээш демиселге эрткен деп чүвени билип каан мен. Ынчангаш номумга чүү-ле бир туугай бодалдар, кайы-бир кижиниң билдинмес салым-чолунун дугайында бижээ херээм чүл? Белен эвес хууда чуртталгам, шилип алган оруум, ол дээш хөй

чылдарда чорудуп келген демиселим, улуг эртем мурнунга мээң хүлээлгем бар болгай! Мээң амыдыралым ышкаш ындыг амыдыралды тыва интеллигенцияның чеже-чеже төлээлери чурттап эртпээн деп?..

Мен бодумга хамаарыштыр хүндүткелди алыр эргелиг мен, чүге дээрге, өскүс-чавыс салымымга онаашкан амыдыралдың аар чүгүн бодумнун экимге төлөптү-биле чүктөп эртим, ынчалза-даа сула салдынып, баксыраваан мен. Мурнумга бо-ла тургустунуп келгилээр турган шап-раазынарны ажып эртеринге, оларга удур туржунга меңээ хөй-лө кижилер дузалаан. Оларның сунган холдарынын, мерген өөредилгелеринин, харын-даа айтышкынарның ачызында чамдык бергелерни шыдажып үнген мен. Мээң чанымга чораан, мээң-биле кады чоруур эштеримге, дөргүл-төрөлүмгө, төрөөн Шемим чонунга, мени кижилер кылып каан башкыларымга, математиктерге болгаш шыдыраачыларга шуптузунга четтирдим!

Амыр-менди, чонум!
Бажыңарга тайбың турзунам!»

Алдын-оол Ондар.
Кызыл хоорай.

Шыдыраачы башкының чырык адынга тураскааткан

Март 10 -12 хүннеринде Кызыл хоорайның Экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунга шыдыраага республика чемпиону чораан башкы, профессор Хеймер-оол Опанович Ондарның чырык адынга тураскааткан республика чергелиг шыдыраа маргылдаазы болуп эрткен.

Аңаа 42 шыдыраачы ийи бөлүккө үстүп алгаш ойнаан. Оларның 7-зи Россияның спорт мастеринге кандидаттар.

60 хардан өрү назылыг ойнакчыларның «А» бөлүүнге республиканың шыырак шыдыраачыларының бирээзи Мадон Монгуш б санны алгаш, бирги черни ээлээн. Ийги черни Ким Донгак, үшкү черни Даш-оол Ондар, дөрткү черни Сырдар Наксыл болгаш бешки черни Каң-оол Саян олар ээлээннер.

60 хардан куду назылыг ойнакчыларның «Б» бөлүүнге шыдыраага Россияның спорт мастеринге кандидат Олег Дамбиев 6,5 санны алгаш, бирги черни ээлээн. Ийги черни Леонид Мохов, үшкү черни Лев Балдан, дөрткү черни Максим Янкулов болгаш бешки черни Эдуард Ховалыг олар ээлээннер.

Бөлүктөргүн чемпионнарынга болгаш шаңналдыг черлерни алганнарга Хеймер-оол Опанович Ондарның дөргүл-төрөлдери медальдарны болгаш акша шаңналдарын тывыскаан.

Оон улаштыр дүрген ойнаарынга маргылдаа болган. «А» бөлүккө бирги черни Кызыл-оол Людун алган (11-ден 9 санны алган). Ийги черни Доржу Куулар (7,5) ээлээн. Үшкү черни Мөңгүн-оол Ондар (7,5) алган. Бо шыдыраачы Хеймер-оол Опановичиниң акызы кижилер.

«Б» бөлүккө бирги черни Россияның спорт мастеринге кандидат Артыш Чүлдүм алган (14-тен 12 санны алган). Ийги черни Чингис Күжүгет (11,5) ээлээн. Үшкү черни Валерий Куулар (10,5) алган.

Бо дүрген ойнаар салгыларның тиилекчилеринге акша шаңналдарын Мерген Кыргысович Анай-оол биле Валерий Николаевич Куулар олар тывыскааннар. Бистиң корр.

ҮНҮШТЕР КАРАНТИНИ

Россияның Көдээ ажыл-агый хайгааралының Тыва Республика талазы-биле эргелелин үнүштер карантининин талазы-биле килдизи бодунун ажыл-чорудулгазын 2006 чылдың апрель айда чорудуп эгелээн. Ажылдың эгези мурнундагы ышкаш берге болган. Ветеринария болгаш фитосанитарлыг хайгаарал талазы-биле катап тургускан албан черинге дүрген шийтпирлээр ужурулг хөй айтырыглар тургустунган, оларны Тыва Республиканың Чазааның деткимчези-биле шийтпирлээн. Килдистиң кол ажылы болза үнүштерниң даштыкы карантининин, иштики карантининин, арга-арыг карантининин талазы-биле күрүне контролон база Россияның иштинге сөөртүлгелер хайгааралын боттандыраар болур.

«Хандагайты», «Цаган-Тологой», «Шара-Сүүр» деп кызыгаар пунктуларында үнүштер карантининин талазы-биле күрүне инспекторлары үнүштерден кылыр карантининг продукцияларын хынап турар.

Кызыгаар пунктулары боттарының ажыл-чорудулгаларын дараазында чүүлдерге үндөйлөп чорудуп турар: Россия Федерациязының күрүне кызыгаарын дамчыштыр эрттирилге пунктуларының дугайында 1998 чылдың январь 19-та № 60 Дүрүмүн ыяап-ла сагыыр. Чуртун үнүштер болгаш продуктулар курлавырларын карантининг болгаш тергин айылдыг хоралакчылардан, үнүштер аарыгларының непередикчилеринден болгаш бок үнүштерден камгалаарын хандыраар сорулга-биле хууда кижилерин, транспорт чепсектеринин, чүктөрүн, барааннарның күрүне кызыгаарын эртер доктааткан чурумун сагыыры дээш контролду боттандыраар.

Күрүне инспекторларының ажылы улам нарын болгаш харыы-

салгалыг алар чыдар. Ол чүүлдер бүдүрүлгелеринин рынок экономиказынче шилчээни-биле, даштыкы продуктулар садыглар сайгарлыкчыларның санынын өзүп турары-биле холбашкан. Үнүштер карантинининг специалистери хууда сайгарлыкчылар болгаш коммерция структураларының аразынга карантин дүрүмнерин тайылбырлаарынче улуг кичээнгейни угландырып турар. Ынчанмыже РФ-тин КоАП-тын 10.1, 10.2, 10.1 чүүлдерин езуугаар административтиг торгаал онаар, хоралыг карантин объектилерин кирип кээр айыыл барын чамдык кижилер херекке албайн турар.

В.Н. Литвинова, Ю.В. Варламова, Л.А. Решетникова чижектиг хууда сайгарлыкчылар карантинге хамааржыр продуктулар чедип кээрге дораан-на фитосанитарлыг контрольга кирип турары өөрүнчү.

Россияның Көдээ ажыл-агый хайгааралының Тыва Республика талазы-биле эргелели, үнүштер карантининин талазы-биле килдизи карантин документилерин бижип-

демдеглээринин чаа системазынче шилчирин бо чылын кызыгаар пунктуларынга база доозар.

Албанның программныг хандырылганын тургускан болгаш Тыва каайлы-биле кады ажылдажылганын технологтуг схеманын дугуржуп чугаалашкан, 2006 чылдың январьдан эгелээш үнүштер карантининин бүгү кызыгаар пунктулары ажылдап турар.

Бо четкини тургузары-биле кады Россияның Көдээ ажыл-агый хайгааралының Тыва Республика талазы-биле эргелели чүгле компьютер дериг-херекселдери садып алыры-биле өйлөшпээн болгаш харын ону бүдүрүлгеге шиңгээди ап, чаа программа-биле ажылдаарынга специалистерни өөреткен, амгы уеде Россияның Көдээ ажыл-агый хайгааралының бүгү албаннары ону долу ажылдап турар.

Инспектор составының профессионал деңгелин бедидеринче улуг кичээнгейни угландырып турар. Эргелелде болгаш Кызыл хоорайның АҮК-түн өөредилге төвүнде семинарларны техниктиг өөредилгелерин эрттирип турар. Ол ышкаш Россияның өске девискээрлеринде мергелит бедидер курстарга специалистерни өөредип турар.

Отчеттуг чылда килдистиң специалистери 250,6 тонна даштыкы продукцияларны, 6223,6 тонна экспорт карантин продукцияларын, 1188 санныг транспорт чепсектерин болгаш 6780 багажтарын хынаан. Республикаже кири

сөөртүр уеде иштики карантин талазы-биле 2654,4 тонна карантининг продукцияларны болгаш материалдарны хынаан. 67936 санныг кескен чечектерни хынап көргөн, республикадан дашкаар 2970 кг Сибирь дыйтарының үрезиннерин Свердловск облусу, а Белоруссияже 34 санныг бүрүлгериг удазынналчак уксаанын үнүштерин үндүр сөөрткен. Өске девискээрлерден Тыва Республикаже кири сөөрткен, карантининг 2654,4 тонна продукцияларга хыналдаларны чоруткан.

Карантининг үнүштер килдизининг специалистери 130 га шөлдүг ажылдап черлеринде карантининг бок үнүштерни шинчилээн. Карантининг продукциялар шыгжаар 990 дөрбелчин метр шөлдүг складтар бажыңарын хынап көргөн. Карантин объектилеринде хажыдышкынар илеревээн.

Кызыл хоорайда болгаш хоорай кыдыында сад участоктарда карантин мониторингининг доктаамал чорудуп турар. Ынчалза-даа республика девискээринде чайгаар бүткен бойдуска онза айыылды таварыштырып болур озалдыг Cuscuta Sp дээр бок үнүш бары илерээн. Ол дээрге чаңгыс чылда долгажып үнер, дазылы болгаш бурулери чок, кызылызмаар өңүг үнүш болур.

Бо чазый бок үнүш сиген үнүштерни, харын-даа ыяштарны долганып үнгеш, оларның чулуун соруп чилтер. Повилик дээр бо үнүштүн чамдык хевирлери вистустуг аарыгларның непередикчизи, мал хораннаар хоран бүдүмелдерлиг бооп турар. Оларның-биле демисежиринин аргазы мындыг: хораннанган үнүштерни чечектелиринге чедир кескеш,

өрттедери, ол бок үнүштүн үрезинин 10 см ханы черден тура тыртары, реглон, нитрофен дээр гербицидтерни чаштыраары, аммиак селитразын хөйү-биле төгери.

Оон-даа ажыктыг фитосанитарлыг контролду боттандыраарда контрол чорудар өске-даа органнар болгаш хайгаарал черлери-биле кады комплекстиг чечкелерни кады чорудар хыналдалар аргаларын ажылдап кылыры болур.

Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш делегей эргелеринин бүгү-ниити хүлээп көргөн нормаларынга дүүшүр Россия Федерациязының девискээринге үнүштер карантинин таарыштырып, хамаатыларның болгаш юридиктиг албан черлеринин эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалап турар болганда бистиң девискээристен дашкаар ыяш материалдарын сөөртүрүн чурумчудары-биле ТР-ниң ИХЯ-биле кады ажылдажылганы калбартып эгелээн бис. Арга-арыг фондузунун талазы-биле белеткелчилер РФ-тин Президентизи В.В. Путинниң ат салганы, «Үнүштер карантининин дугайында» 2000 чылдың июль 15-те хүлээп алган № 99-ФХ Федералдыг хоойлуну хажыдып, ыялап карантин көрүлдөзү чокка, ыяш продуктуларын республикадан дашкаар черлерге кара туразында сөөртүп турары чажыт эвес. Ону ойтур шавар апар.

Ветеринарлыг болгаш фитосанитарлыг хайгааралдыг федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели, үнүштер карантининин талазы-биле хайгаарал килдизи.

ПЕДАГОГИКА

«Өөредилге» национал төлевилел

Суурнуң хөгжүлдө
программазын ажилдап
кылдывыс

Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путин кончуктуга дөрт национал төлевилелди бүгү чуртка боттандыраарын эрткен чылын күзүн чарлады. Күзеп чораан күзелювис, бодап чораан бодальвыс чайгаар-ла бүдүп эгеледи. Күрүне баштыңың бо эгелээшкинин чүгле мен эвес, а бүгү чурт сеткил ханышкын-биле хүлээп алган. Ол чүгле мурнунда чылдарда эгелеп турган чаартылгалар ышкаш, «өжүп» калбас-ла боор деп идееп турар мен.

Мурнады хөгжүдөр «Өөредилге» национал төлевилел-биле Шекпээр ортумак школазының башкылар коллективи кончук кичээнгеилги таныштывыс, ооң кол-кол сорулгаларын тодараттывыс. Ону сайгарып чугаалажып келгенивистиң түңнелинде, «Суурувустун келир үеде сайзыралы» деп программаны ажилдап кылдывыс. Бис ону кылырда, анаала сагыш даап куруг черден эгелевезн бис.

Суурнуң хөгжүлдөзүниң программазында кол черни школа доозукчуларының келир үеде амыдыралы ээлеп турар. Оларның барык чарты тускай өөредилге черлеринче кирип шыдавайн баргаш, суурнуң ажил чоктарының санын көвүдөдип турары чажыт эвес. Арага-дарылаар чоруктар база оон үнер. Ону бодурбас дээш школага доктаамал ажилдаар «бизнес төптү» ачыдар сорулга салдынган. Бистиң школавыста ону херек кырында боттандырыптар бааза-даа, дериг-херекселдер-даа, көргүзүп материалдары-даа бар. Амгы школачылар көдээге чугула херек тускай мергежилдер: трактористерге, чолаачыларга сумуга-ла өөренип алырының аргазы бар. Аныяк-өскенин каңкачылар, чазаныкчылар, даараныкчылар дээш, кандыг-даа мергежилге өөредип болгай. Көдээ ажилгайгың тускай эртемнигериниң эге билиглерин база өөредип болурунун аргазы бар.

Национал төлевилелге хамаарыштыр база бир бодальмы бар. Мурнунда чылдарда школаларга чайгы бүдүрүлгө бригадалары турду. Оларны школаларга катап тургу-

зарын үе негеп келген деп бодаар мен. Чайын өстүрген ногаа-чимизин, хостуг шактарда чазап-тудуп кылган чүүлдерин өөреникчилер боттары сайгарып өөрөнгөй. Мен бодаарымга, картофель болгаш ногаа аймаан өөреникчилер тарып өстүрүп шыдаар. Чүгле удуртур кижилер херек. Оон ыңай мал чемин чүге белеткеп болбазыл? Чайгаар үнген чулуктуг сигенин, ыяштың будук-бүрүзүн эки шынарлыг кылдыр белеткээш, чонга сайгарып болгай. Эрткен чүс чылдың 70-90 чылдарында уругларны баштап алгаш, ол ажилдарыны кылып чорудуп турдум-даа, ынчангаш бо ажилдарны уругларның, аныяктарның кылып шыдаарын эки билер мен.

Бистиң Барыын-Хемчик кожуунга өөреникчилерниң бир дугаар бүдүрүлгө бригаданың оран-савазын амгы Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак Барлык шөлү деп черге туттурган чүве.

Школавыс мындыг сорулгалыг ажилдаар болза, бир эки чүве үнер, а «Өөредилге» национал төлевилелге хамаарыштыр алырга, ында эки чүүлдер кончук хөй-дүр. Школачыларны, ооң иштинде көдээ школаларны компьютержидер, Интернетке кожар, школачы автобустар-биле хандыраар дээн сорулгаларны деткип тур мен. Класс башкыларынга эвээш-биче-даа болза, шаңнал акша берип турары база чүүлдүг. Ынчангаш күрүнениң ажилдап эгелээш төлевилелдерин шын боттандырып, ону чөптүг ажыглаарывыс арткан. Бо удаа бо чаартылгаларны кызып тургаш черле төнчүзүңге чедирээли.

Намчыл-оол ООРЖАК.

Барыын-Хемчик кожуун.

Башкылар деткип тур бис

Бо чылдан эгелээш, чуртта дөрт национал төлевилел ажилдап эгелээш. Оларның кайызы-даа бистиң амыдыралывыска чугула хамаарылгалыг.

Шынап-даа болза, чурттаар оран-сава айтыры, көдээ ажилгай хөгжүлдөзү, кадык камгалап болгаш өөредилге адырлары шагдала чурттуң «хоочу» аарыгы болу берген. Бөдүүн кижиниң амыдырал деңнелин бедидер дээр болза, оларны шийтирлээри чугула турган. Ынчангаш күрүне баштыңы Владимир Путиниң эгелээшкинерин бүрүнү-биле деткип турар мен.

Шак-ла ыңдыг түңнелге мээң ажилдап турарым Кызылдың 7 дугаар школазының башкылар коллективи база келген. Ылаңгыя класс-тарның удуртукчу башкыларынга шаңнал кылдыр 1000 рубльди ай санында немей төлеп эгелээшн чүлдүгүзүнүп турар бис.

Өөреникчилери дыка ынак

Мен Өвүр кожуунуң Саглы ортумак школазының онгу классчызы мен. Бо чагаамга ынак башкым дугайында бижикседим, ооң адын Ольга Маадыр-ооловна Назытай дээр. Башкым делегейниң эң бай болгаш чараш дылдарының бирээзи — орус дылды биске өөредип турар. Ольга Маадыр-ооловна чүгле башкым эвес, а эң ынак чаавам база кижилер. Школада төлөтпег, эки ажилдыг болгаш ажилыңа бердинген башкыларның бирээзи.

Башкым «Шоу-кряк» деп бөлгүмнү удуртуп турар. Ол бөлгүмче 9-11 класстарның өөреникчилери барып турар бис. Өөреникчилер ону

хүндүлөп чоруурлар. Чаавам 11 классчыларның удуртукчу башкызы, ынчангаш олар доозукчунуң шылгалдаларын эки дужаазын дээш кызып ажилдап турар.

Орус дылда билдинмес чүүлдерни башкымдан күзелдим-биле айтырып алыр мен. Ол чүгле менээ эвес, а бүгү өөреникчилерге ынчаар дузалаар кижилер. Башкымның удавас төрүттүнген хүнү, ынчангаш аңаа эш-өөрүм мурнундан байыр чедирип, ажилыңа чедишкениңни күзеп тур мен.

Чойгана НАЗЫТАЙ.
10-гу классчы.

Самагалдайның хүндүлүг чурттакчылары Вера Чоодуевна биле Александр Шырапович Монгуштарны шагдала билер мен. Оларны Тес-Хем кожуунда танывас, билбес кижилер чок. Вера Чоодуевна (кыс фамилиязы Далаа) кожуунуң школаларыңа башкылап эгелээштен бээр бешки он чылче каш чыл бурунгаар кирипкен. Ооң школа доостурган өөреникчилериниң аразында кандыг мергежилдиң кижилери чок дээр, чамдыктары база хоочун башкылар апарган улуг башкызы-биле кады ажилдап чоруурлар.

Вера Чоодуевна аныяндан тура эрес кижилер. Өөреникчилерин чүгле улуг орус дылга өөредип турар эвес, а эки аажы-чаңга болгаш мөзү-шынарга база кижизидип чоруур. Башкы аныяк тургаш, бодундан улуг кижилерге кичээлдер эрттирип турганын көргөн мен. Чеже-даа оон үежизи болзумза, ол мээң база башкым. Вера Чоодуевнаның эрттирип турганы «Өг-бүлө университеди» бөлгүмден араганың болгаш таакпының хоразының дугайында хөй-ле чүүлдерни аныяамда-ла билип алган мен. Ооң өөредилгелерин шаам-биле сагып чоруур мен.

Башкының өөнүң ээзи Александр Шырапович Монгуш-биле 1963 чылда таныжып алган мен. Кызылдың көдээ ажилгай техникумун дооскан, агроном мергежилди кижилер. Каш чыл эрткенде, Кызылдың башкы институтун доосту. Ховушөлгө тараа-быдаа өстүрүп шыдаар, школа кирзе, кичээл эрттирер салым-чаянныг, туруштуг кижилер болбазыкпе.

Александр Шырапович аныянда өөнүң ишти-биле Берт-Даг ортумак школазынга башкылап, өөредилге эргелекчилеп ажилдаан. Топтук-томаанныг, чоң-биле ажилдап билер башкыны коммунист партияның Тес-Хем район комитетинче депшиде берген. Партия дүшкүже чедир районун улусчу контроль комитетиниң даргазынга ажилдаан кижилер. Ол үелерде чеже-чеже четпестерин илередип, буруулуг кижилер оларны эдип алырын чедип албаан дээр!

Александр Шырапович үениң негелдезинге дүүштүр ажилдап чораан шынчы комму-

нист. Партия дүжерге, Тес-Хемниң СЭКП райкомунуң ажилдакчылары бүгү эт-хөреңгини үлежип, хуужудуп алганнар. Александр Шырапович бодунуң кабинетинден чүнү-даа албаан. Ол бо хүннерде Самагалдайның кежээки ниити билиг

Улегерлиг өг-бүлө

Хүндүлүг
чурттакчылар

школазының директору.

Вера Чоодуевна биле Александр Шырапович үш ажы-төлдү эки кижилер кылдыр азырап өстүргеннер. Улуг огу Александр ийи дээди эртемниг. Ол баштай Кызылда чүрүнениң педагогика институтунун эге өөредилге факультетин, оон соонда Москваның күрүне албан-хаакчыларының академиязын дооскан. ТР-ниң Президентизиниң Тес-Хем кожуунда төлээзинге каш чыл улаштыр ажилдады, бо хүннерде кожуун чагырыкчызының оралакчызы. Ортун огу Владимир агро-университет дооскан, ачазының баштайгы агроном мергежилин шилип алган.

Уруу Алдынай Новосибирскиниң эмчи академиязын дооскан. Амгы үеде ол-ла академияда ординатурада өөренип турар.

Ада-иезиниң ажы-төлу оларның ат-алдарын кажан-даа сыйлазынга бүзүрээр мен. ТР-ниң улус өөредилгезиниң тергиннери, хүндүлүг башкылар Вера Чоодуевна биле Александр Шырапович Монгуштарга каң дег кадыкшылды, ажилдарыңа чедишкениңни күзедим.

Моторк ТИРЧИН.

Самагалдай суур.

Ававыс хоочун
башкы

Авам Шожутпаа Сурун-ооловна Далык — башкы кижилер. Ол таптыг-ла 60 чыл бурунгаар — 1946 чылда, Ыт чылы үнүп орда, Чаа-Хөл кожуунуң Ак-Хем деп черге малчын өг-бүлөгө 10 кады төрээнерниң хеймери кылдыр төрүттүнгөн. Авазы уруу хар чедип чорда аарааш, бурганнай берген. Адашкылар арткаш, каш малы-биле Адар-Төш артында Кирбиш-Сарай чоогу, Бора-Булак ховузу, Кезек-Дыг ынчаар чурттап чорааннар. Авамның угбазы чок апаарга, ачазы уруг-дарыын өөредип алыр дээш, Бажиң-Алаакче көже берген. Аңаа «Бызаңчы» деп шолалыг дунмазы болур тудугжу, колхоз үндезилекчизи кижиниң аалының чанынга кээп хонуп алган.

Авам Бажиң-Алаак школазын дооскаш, Кызылдың башкы училищезинче дужаап кирип алгаш, башкы эртем чедип алган. Ол үеде ачавыс-биле таныжып, өг-бүлө туткан. Ачавыс агроном эртемниг, ол-бо ажил-агыйларга агрономнап, директорлап, партия болгаш совет ажилдакчызы чораан.

Бистиң ававыс Чаа-Хөлдүн болгаш Арыг-Үзүүнүн ортумак школаларыңа эге класстар башкылап, школа-интернат эргелекчилеп, ясли-садиктерге хөй чылдарда ажилдаан. Ол кады ажилдап чораан эштери башкылары: З.А. Аржаалайы, М.О. Наксылды, М.К. Кувакты, М.Д. Сагаандайны, Арыг-Үзүүнден Т.К. Кырлыг-Караны, Н.М. Дамбаны дээш, өскелерни-даа сактып орат. Авам чамдык черлерге көдээ Советтер шугумнарынга база ажилдагылаан.

Ажы-төлу, бистерни, кижизидер дээш ачавыс-биле кызып ажилдап чораанын уруг-дары бис утпас бис. Менден бичи дунмам Алдын-оол ТР-ниң Кадык камгалап амыдыралы чылаачы. Оон бичилери Алимма биле Салима аңгы организацияларда бухгалтерлер.

Бо Ыт чылында 60 харлап турар ававыска дунмаларым, дөргүл-төрелим мурнундан ам-даа узун назыны, кадыкшылды күзедим!

А. МӨГЕ-ХУРЕҢ.

Ажылын сайыт үнелээш

Бай-Тайга кожуун чагырганың өөредилге килдизиниң эргелекчизи Айлаң Арбычыгаевна Кунзук бистиң «Чаптанчыгбай» уруглар садыңга бүгү талалыг деткимчени көргүзүп, одаар хөмүр, дериг-херекселдер, аш-чем садар акша-хөреңгини көрдүнгөн үлелге эзууга эки хандырып турар. Акша-шалыңывыс-даа ай санында ап турар бис.

Чаа өөредилге чылын уткуп тура, «Шынга» берген интервью-зунга сайыт Петр Александрович Морозов бистиң кожуунуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи А.А. Кунзуктуң ажил-чорудулазынга эки үнелелди берип, мактап демдеглээни өөрүнчүг. Удуртукчу ажилдарже аныяк кадрларны депшидип, шын шилгенин кылып ажилдаарга, үр-түнел көстүп келир ол-ла-дыр харын.

Айлаң Арбычыгаевна көдээ школага башкылап ажилдаан, оон директорлаан, ам кожуунуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи кылдыр депшээш. Ажилдаала үр болбаан-даа болза, салым-чаянныг удуртукчу кылдыр бодун көргүзө бергенинге, бистер чоргаарлары бис.

Дөрт национал төлевилелдерниң бирээзи «Өөредилгеде» салдынган сорулгаларга дүүштүр кожуунга кылып чорудар ажилдарны Айлаң Арбычыгаевна бедик деңнелге күсседип, ону амыдыралга боттандыраарының хемчеглеринге хамаарыштыр бодунуң бурунгаар көрүштүг, чогаадыкчы бодалдары-биле ажилдаар дээрзинге бүзүрээр

бис. Кожуунуң өөредилге шугумунга, ында ажилдап турарларның амыдырал-чурталгазынга эки талаже өскерлишкенин болура-ла боор деп манаар апаар.

Бистиң кожуунуң уруглар албан-чарларын аразында чыл санында эртип турар туристичи слеттарга бистиң «Чаптанчыгбай» уруглар садының коллективни доктаамал кирип, шаңналдыг черлерни чаалап ал келген. Эрткен 2005 чылдың турслудун Бай-Тайганың эң ырак-узак-даа бол, кайгамчык чараш булуңнарының бирээзи Кара-Хөлдүн кыдыгына барып эрттирген. Ховар чараш черге — Кара-Хөлге барып ойнап, дыштаныр ааскежик дээш удуртукчусу Айлаң Арбычыгаевнага шупту амырап, өөрүшкүзүн илереткен. Чер аразының ыраан-даа, орук-чириктиң арт-сын ажыр бергезин-даа тогбайн, дидим шийтирени, шынап-ла, ол кылган. Туристичи слетту Алтай, Хакасия кызыгаарында чоок чыдар, Алаш хемниң эгезин алган бажы — Кара-Хөлге барып эрттирериниң белеткел ажилдарын хынамчалыг кылгаш, шыырак машиналарга улус-чонун олурткаш айткарган. Түңнели-даа

кончук эки болган.

Ийи-үш хонук дургузунда кожуунуң ясли-сад ажилдакчылары хөл кыдыгына дыштанып, оюн-тоглаанын бедик организастыг деңнелге эрттиргеш, амыр-тайбың эеп чанып келгеннер.

Кол судья турган, кижизидикчи башкы Чечек Өлзей-ооловна Ооржак мынчаар чугаалаар: — Каас-чараш Кара-Хөлдүн бодун көөр, ооң кыдыгына мага хандыр дыштаныр аргалыг болдувус. Ол дээш Айлаң Арбычыгаевнага өөрүп четтиргенивис илеретпест аргавыс чок. Төрзэн черивистиң бойдузун танып-билип, оон төөгүзүн өөренип ужурулгус.

Шынап-ла, катаптагынмас чараш бойдувус Кара-Хөл бистиң ажилдакчыларывыска хөй-ле күштү, энергияны, таалады бергенин чугаажок. Тывыңгыр, сагыңгыр удуртукчусу бо одурурларны тураскааттым.

Улуг өгбө-төрөлдөрим
Угун салгап уламчылаан
Узбам кызы, дунжам сеңээ,
Удуртканың ажыл-ижин
Утказынга дүзүп турар
Ужур-чөптүг сөстөр кожуп,
Үнелелим илереттим,
Уткуп, хүдээп,

номчу, дунжам.
Килдизини углап-баштап,
Кылып турар үлө-херээң
Часкы бойдуш шынчы дег,
Чаарттынып, чечектелзин!
Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

Март 15 — Бүгү-делегейниң Хереглекчилер эргелерин камгалаарының хүнү

Садыгжы болгаш садып алыкчы

2005 чылда Россияның хереглекке хайгаарал талазы-биле Тыва Республикада девискээр эргелели 1001,0 рубльдиң кештен кылган 72 кылыгларына хыналдаларны кылган. Кештен кылган 37 кылыгларны холуп каапкан, сайгарылгага кирибээн. Холуп каапкан барааннар 51,4 хуу болган. Контроль чорудар талазы-биле хемчеглерни чорутканының түңнелинде садыг бүдүрүлгелериниң ажилдакчылары барааннар шынарынга дүүштүр барааннар дугайында, сертификаттар болгаш барааннарны орус дылга тайыл-бырлаан дугайында чогуур контроль чорутпайн турары илерээн.

Кештерден кылган хептерни чаңгыс сезонда эвес, а хөй чылдарда ажыгларны садып алып болгай. Ынчангаш ындыг хептерни хевирин болгаш өске-даа шынарларын чидирбейн, хөй чылдарда ажыгларын садып алыкчылар бодаар. Сөөлгү чылдарда бо продукцияларны хөйну садып ап турар. Ынчанмыже өртерктерниң ылгалы аажок улуг бооп турар. Садып турар барааннарның ниити хевир бот-бодундан улуг ылгал чок хире, а өртертери аажок ылгалдыг. Бараанны азы хепти шилип алырда, эң кол негелде — оларны езулуг кештен кылган турары апарган. Садып алыкчылар кештиң чаражын, чылыын, аар, чиигин, чырыын шилип алып.

Идик-хеп рыноктарында кештен кылган, өртээ чиик хептерни садып турар. Ынчалза-даа садып алыкчылар бараанны шилип ап тургаш, садыгжыларның улуг ыйышкыннарынга бо-ла таваржы бээрлер. А тускайыткан магазиннерде, салбырларда ук барааннарның өртээ рынокка бодаарга, 20-30 хуу улуг. Мындыг таварылгада «Садып алыкчыларның эргелерин камгалаар дугайында» РФ-тиң Хоойлузу болгаш барааннарның чамдык хевирлерин садып алыкчыга дындадыр, ону бижип, айыткаш, сөөлүнде тургус-

хонук. Хептиң хемчээли, өңү, оларның хевирин, шынары, фабрика тайылбырлары таарышкан бе азы таарышпаан бе? — үстүнде хоойлу болгаш дүрүм шитпирлээр.

Бир эвес продукцияда (бараанда) четпес чүүлдер илерээн болза садып алыкчының негээр чүүлдери болза:

- бараанда четпестерни өртеп чокка чайладыры азы оларны эдеринге үндүрген чарыгдалдарны дедир эгидери;
- садып алып өртекти чиигедирин негээр;
- ол-ла хевирниң хевинге орнап бээри;
- санажылгаларны эде кылгаш, өске хевирниң барааны-биле солуп бээри;
- садып алып, садар керээни соксадыры болгаш карылгаларны долузу-биле эгидип бээри.

«Садып алыкчыларның эргелерин камгалаар дугайында» РФ-тиң Хоойлузунда кештен кылган кылыгларның магадылал хуусааларын тодарадыр чурумну өскерткен, магадылаар хуусааны бараан бүдүрүкчүзү тургузар, садыгжы магадылал хуусаазын өскертип болур, ынчалза-даа чүгле хуусаазын узадып болур.

Бараан бүдүрүкчүзү болгаш садыгжы магадылал хуусаазын садып алыкчыга дындадыр, ону бижип, айыткаш, сөөлүнде тургус-

туна берип болур айтырылганы шитпирлээринге ажыглаар. Кештен кылган кылыгларны шынарының чурумнарын айтыр, чүге дизе, ол документилерни экспертиза чорударына ажыглаар. Бир эвес бараан бүдүрүкчүзү болгаш садыгжы магадылал хуусаазын доктаатпаан болза, садып алыкчылар чедирген каражаны кештиң хевиринден хамаарылга чокка, ийи чыл дургузунда эгидерин негээр эргелиг.

Кештен кылган кылыгны сезон эгелээринге чедир садып алган таварылгада, садып алыкчы бодунун негелдезин сезон эгелээн үеде кириер. Ону РФ-тиң субъектизиниң күүсекчи эрге-чагырга органы тус чериниң климат байдалын барымдаалап тодарадыр. Тыва Республикага кештен кылган кылыгларны ажыглаар сезону ноябрь 1-ден март 1-ге чедир үе кылдыр доктааткан. Ынчангаш, бир эвес кештен кылган кылыгны сентябрь айда садып алган болза, негелде кириер хуусааны ноябрь 1-ден эгелеп санаар.

Кештен кылган кылыглар, кылган черинден хамаарылга чокка ада-чурт стандарттарына бүгү тала-биле дүүшкен турар ужурулуг. Моон журунда кештен кылган кылыгларга сертификацияны ыяпала кылып.

Кичээнге угландырар чүүлдер болза:

- кешти эттеп кылганының шынары, кеш дүгүнүн чымчак болуру;
- кеш кылыгларын өңүн, чайынналчаан, дүгүнүн узунун барымдаалап шилип алып;
- кешти бир өң, быжыг удазыннар-биле тудуштур даараар;
- бараан дугайында долуг болгаш шынары медээлерлиг маркаларны салыр.

Билип алыры чугула

2005 чылда Россияның хереглекке хайгааралының ТР талазы-биле девискээр эргелели садыг бүдүрүлгелеринге 443,9 муң рубль түңнүг идиктер аймаанга хыналдалар чоруткаш, 340 эжеш кылыгларны брактаан.

Хөмден болгаш холушкак материалдардан кылган идиктерниң шынарынга хыналда кылган түңнелдерден ап көөрге, барааннарның шынары болгаш кижилерге айыыл чок болур чоругу улуг өскерилбээн, шынары куду бооп турары илерээн. Хыналда кылган садыг бүдүрүлгелери «Садып алыкчыларның эргелерин камгалаар дугайында» РФ-тиң Хоойлузун, норма документилерин сагывайн турар.

Барааннарны брактаан кол чылдагааннар болза:

- бараанның, ооң бүдүрүкчүзүнүн болгаш турар чериниң дугайында долуг болгаш шынары медээлериниң чок бооп турары;
  - кол хереглек шынарларының дугайында медээлериниң чогуу;
  - чогуур сертификаттарның чогуу.
- Моон журунда магазиннерге кирген идиктерни брактап турар. ГОСТ (күрүне негелдеринге) идиктер шынарынга хамааржыр кол негелделер болза:
- чаңгыс хевирниң эжеш идиктери чаңгыс аай хемчээлдиг, хевирлиг, чуруктуг, өңнүг болур;
  - хөмден кылган идиктерниң кыры болгаш улдунун бедик шынары хөмден кылып, кургаг болгаш өл байдалдарда шыдамык, быжыг будуктар-биле будаан турар;
  - идиктиң кыры арыг, дырышкак, багай чүүлдер турбас;
  - идикти дуй тыртар «молния» идиктиң материалы-биле өңнөш болур;
  - идик шидиер удазыннар

үттери иштинден болгаш даштындан быжыглаттынган турар;

- идиктиң кыры дески, үндүрүк-кириик эвес болур болгаш оон-даа өске.

Билип алып чогуур чүүлдер: Магазиннерде садып турар идиктерниң магадылал хуусаазы 30 хүн болур. Россий ГОСТ езугаар хөмден кылган модельдиг идиктер улдунунга хуусаа идикти саткан хүнден азы сезон эгелээн үеде 50 хүн, холушкак материалдардан (резина, поливинилхлорид) кылган идиктер улдунунга 70 хүн, полиуретан болгаш термопластиктиг эластомерден кылганда — 80 хүн болур.

Хүн бүрүде кедер идик улдунун магадылал хуусаазы 40 хүн, өске холушкак материалдардан кылганда саткан хүнден азы сезон эгезинден тус-түзүндө 45,60 болгаш 70 хүн болур.

Бажынга кедер болгаш орук идиктеринге магадылал хуусаазы хөмден, синтетикадан болгаш кылымал кештен кылганда 30 хүн болур. Эр, херээжен улустун өске материалдардан кылган идиктериниң магадылал хуусаазы 60 хүн, уруглар, оолдар, школачылар болгаш школа назыны четпээн уруглар идиктеринге магадылал саткан хүнден азы сезон эгезинден 35 хүн болур.

Спортчу идиктерниң магадылал хуусаазы 60 хүн болур.

Светлана МОНГУШ, эргелелдиң хайгаарал-хыналда салбырының кол специализи.

Чагаалар аразындан

Хоойлуну шыңгыратса

Кандыг-даа кижини эрткен оруунче хая көрнүп, эки чүүлдерни сактыр, уттундурбас үелери, чылдары тургулаар. Мен бо назыным иштинде ниитилел хөгжүлдезиниң эрги-даа үезин, социалистиг-даа, ам бо үе, рынок системазын-даа көрүп, чурттап чор мен. Чүгле дириг амытан, кижини кырып чөнүүр эвес, үе-шаг, агаар-бойдус безин өскерлир, үениң эргилдези-биле ниитилел тургузуу база чаартынып, эде тургустунар боор-дур. Ол эрткен үелеримни эргий сактып, хууда чамдык бодалдарымны бижир бодадым. Эрги ниитилел үезинде бистиң ада-өгбелеривис салгалдан салгалче дамчып бижиттинген үндезин хоойлузу чок-даа болза, шажын-чүдүлгезин ыдыкты-биле сагып, ону ажил-амыдыралга ажыглап, тодуг-догаа, тайбыч чурттап чорааннар.

Социалистиг тургузуг үезинде амыдырал-чуртталгамның 46 ажыг чылдары ол үеде эрткен, ынчан кайгамчык-ла эки хөгжүп сайзыраан турган чүве. Амыдырал-чуртталгага кандыг-даа бергедээшкинер турбаан, кижини бүрүзү ажыл-агыйлыг, корум-чурум үрээр, арагалаар, оорланыр, ажыл чок кижилер-даа турбаан, социализм үезинде хоойлу-дүрүм, корум-чурум кончуг шыңгыр турган болгаш кижизидилге ажылы безин деңгелге турганындан багай чаңчылдар-биле демиселди шыңгыр чорудуп турган бөдүүн чижектер: арагалаан, корум-чурум үрээр кижилерни 15 хонук торгаар болгаш кудумчуга чон мурнунга тургузуп, халас ажылдадыр турган, чаңгыс өшкү оорлапса, 5 чылдан 7 чылга чедир шидер турган. Ындыг магадылалдыг быжыг хоойлу-дүрүмнүн тургустунганы-биле социалистиг система (ССРЭ) делегейге кайгамчык күштүг сайзырангай күрүне турганын көрдүм, чурттап-даа чордум. ССРЭ буступ дүшкен соонда, оон өңчү-хөргөнгизин, бүдүрүлгелерни,

заводтарны барык-ла халаска хуужудуп, чоннун ажилдап каан өңчүзүн чамдык удурткучулар үлежи, чиирин чипкеш, даштыкы чурттарже дезипкен болгай, оон түңнелинде, Россияның экономиказы курулгалаан, уттунмас улуг когаралга таваржып, чон яды-түрөңги амыдыралга келгеш, ам бо рынок системазына келгени бо. Нарын, берге бо үеде демократия, хостуг эрге дээш-ле, хоойлу-дүрүмнү эмин эрттир чымчаа-биле көргөнгөндө ону ажыглап, кижини амы-тынынга чедер, үптээр, арагалаар, оорлаар, кем-херек үүлгедир кижилер көвүдээн. Сагышты-биле кижини өлүрүп каарга, кодур өшкү шаа четпес каш чылды берзе бээр ийикпе азы шуут шенелдеге хостуг шидип каар, когараан, ажы-төлүн, алган эжин өлүрткен ада-ие бүгү назынында карааның чажын төп, ону сактып, ажыын ажып, хилинчектенип чоруурлар хөй, ындыг хомудан фактыларны солун-сеткүүлден кашты-даа номчаан мен. Хоойлу-дүрүм шыңгыр турган болза, медреселдиг

кижини ону бодунга угаап сайгарып билер, кем-херек үүлгедиринден коргар, кылбас-даа болгай. Оорлаар, кем-херек кылып чоруктарның чылдагааны дээр-ле, социал экономиканың болгаш хоойлу-дүрүмнүн кошкаанда, күрүнеге, ниитилелге кажан-даа, кандыг-даа үеде шыңгыр хоойлу, корум-чурум тургузары — эң-не кол магадылал ол деп бодаар мен. Черле ынчаш Европаның чурумун өттүнер, оон үлегер-чижек алып чорууус бисти эки чүвеге чедир-бес-тир ийин. Дүн-хүн чок көрүп турар телеэкранымыс кайы хире чүдөк, бак агитацияны көргүзүп турар-дыр, ам безин бистиң аныяк салгалымыс ону көргөш, өттүнүп, ажыглап өөрени берген дизе, частырыг чок.

Тыва Республикада эң-не чидиг тургустунган берге айтырыг — мал оору. Бо айтырыгны чогумчалы-биле үзе шитпирлээр үе келген, ынчангаш эрге-хоойлу камгалаар органнар, ТР-ниң прокурору, Парламент болгаш ТР-ниң Чазаа бир демниг кады эң шыңгыр хемчеглерни үндүрерин чон шаг-да-ла бижип-даа, дилеп, манап-даа келген. Мен бир хоойлу-дүрүм депутадындан бо дугайында сонуургал айтырамынга, ол мындыг харыы берди: «Бис күрдү-мага-даа, хоойлу камгалаар органнарда-даа четкен бис, малды хоойлуда күрүне өңчүзү кылдыр көргөн, мал оорунун дугайында чүүл көрдүмээн деп тайылбыр берген. Россия Федерациязының Президентизи В.Путинниң көдээ ажил-агый сайзырадырда, мур-

най мал ажылын хөгжүдөр болгаш баш санын өстүрер, ээти, сүттү көвүдөдир дээн национал программазы үнген болгай, ону 2006 чылдың январь 1-ден эгелээрин айыткан, ону күүседирде, чаңгыс-даа мал төлү, мал бажы чидирбес ужурулуг, ам мал оорун канчаарыл, кымның, кандыг хоойлузун ажыглаарыл? РФ-тиң болгаш ТР-ниң да конституцияларында, ийи таланың чөпшээрелдиге-биле хүннүң тургустунуп келген чидиг айтырыгларын шитпирлээр-биле немээр-даа, өскерттир-даа чурумнарны айыткан болгай, мону чүге ажыглап болбас деп.

Мал оорларга чоруктан чон шуут ырма сынып, хөңнү калган, мал-даа азыравастан, ам чүгле октуг-боолуг, дем-билелиг кижилер мал азыраар апарган-дыр. Кыдатта оор кылган кижиниң бир салаазын кезип шидер боорга, ында оор шуут чок деп дыңнаан мен, Тывага ниитилел кандыг-даа турар болза, мал азыраары, оон ажыын көөрү, тыва кижээ эң-не чугула, бирги чергениң айтырыгы болгай, ынчангаш «хоойлуну шыңгыратса» деп бо дилег материалынга чон, малчыннар, кадарчылар боттарының саналдарын, бодалдарын бижир боор деп идегеп каар-дыр мен.

Эрткен үелеримни сактып, деңнеп оорарымга солун-даа, берге-даа, нарын-даа-дыр. «Шаг шаа-биле турбас, чакылдак когу-биле чытпас» деп, эки үе келир боор дээрзинге бүзүрөп каалынар.

Мечин Чиңтол, күш-ажылдың хоочуну.

ТИИЛЕГЕНИ ЧЕДИП АЛГАН

Март 12-де Сукпак сумунун чагырга даргазының баш бурунгаар соңгулдазынга Кызыл кожунунун «Чаңгыс демниг Россия» партиязының салбырындан депшидип үндүрген Анатолий Куулар бүзүрелдиг тиилегени чедип алган.

Суму чагыргазының даргазының эрге-дужаалынче 9 кордакчы киришкен, оон иштинде 4 херээжен улус, 5 эр кижини. Чамдык кордакчыларга улуг деткичени школа, уруглар сады, агролицей берип турган. Кезээде ындыг-ла болгай, бо таварылгада база административтиг курулгаларны ажыглавын барбайн барган. Бир кордакчыны деткээн, Тываның билдингир артистериниң киржилгези-биле улуг концерт база болган. Суму чагыргазының даргазын шилип алырынга ол безин улуг ролду ойнабайн барган.

Сукпак ортумака школазынга каш чыл башкылап ажилдаан, алыс боду шериг кижини боорга, Сукпак суурнун чурттакчылары аңаа улуг бүзүрелди көргүскен, ынчангаш Анатолий Куулар тиилээн. Корум-чурум байдалын турумчударына болгаш сумунун социал-экономиктиг байдалын экижидеринге боттарының улуг бүзүрелин Сукпактың чурттакчылары ооң-биле холбаштырып турар.

Бо соңгулдага сонгучулар кончуг идепкейлиг киришкен. Соңгулдага Сукпактың сонгучуларының 80 хуузу киришкен, чүге дээрге кижини бүрүзүнүн суурунун келир үези дээш сонуургалы улуг дээрзи оон көстүп турар. Суму чагыргазының даргазындан, оон ажил-херекчи шынарындан сумунун хөгжүлдези хамааржыр.

Т.КУУЛАР.

Рингиге тес-хемчилер тергидээн

Боксту сонургап, ооң аарыкчылары болуп чоруурларга эрткен дыштаныр хуннер езулуг байырлал болган. Чүге дизе, бокска улуг спортчуларның аразында Тыва Республиканың чемпионды Кызылдың «Херел» спорт залына март 10-12 хуннеринде эрткен. Республиканың 1-ги көдээ оюннарынга зачет кылдыр санадыр маргылдаага кожуннардан болгаш Кызыл хоорайдан ниитизи-биле 64 боксер киришкен. Оларның аразында аңгы-аңгы чылдарда чүгле республика чемпионнары бар эвес, а девискээр, Бүгү-россия маргылдааларының тиелекчилери, харын-даа делегей чергелиг оюннарга шаңналдыг черлерни ап турган спортчулар бар. Спортчуларның бо чылгы чараш болгаш чидиг демиселдери Россияның Бокс федерациязының хундүлүг президентизи, Красноярск крайның Хоойлужудулга хуралының депутаты Анатолий Быковтуң Тывага эрткен чылын чайын кээп чорааш, республиканың боксерларынга белекке бергени чаа ринг кырынга эрткен.

Март 12 — маргылдааның сөөлгү хуну. Ол хун боттарының деңзилеринге арткан шыырак дээн ийи-ийи боксерларның түңнел демисел оюннары болуп эрткен. Бокска сонургалдыг чыгылып келген хөй санныг аарыкчылар республиканың бо чылгы чемпионнарының аттарын билип алып, оларның чидиг демиселин көөр дээш четтикпейн-не турганнар. Эки чүве — маргылдаа үезинде эгелзээн.

Маргылдааның судьялары баштай эң чиик 46 килограмм чедир деңзиге боксерлар — Айдың-оол Иргитти (Тес-Хем) болгаш Ай-Херел Монгушту (Кызыл хоорай) ринг кырынга чалаан. Россияның спорт мастеринге кандидат Айдың-оол Иргит Кызыл хоорайның олимпийки курлавырлар училищезиниң сургуулу удурланыкчызын бири раунд эгелзээн соонда, дораан-на олурту шанчы каапты. Ынчалза-даа Ай-Херел Монгуш аңаа бичи-даа ундаравайн, удурланыкчызынга төлептиг удурланышкынны көргүстү. Деңзиге чиик оолдарның демисели кончуг чидиг байдалга эрткен, ындыг-даа болза, аңаа тиелекчиги Айдың-оол Иргит чаалап алгаш, республиканың бо чылгы бириги чемпиону болган. Маңаа Айдың-оол Иргиттиң Россия маргылдааларынга безин тиелеп турганын демдеглээри артык эвес.

Бо деңзиге үшкү черни Кызыл хоорайдан Роберт Оюн биле Чаа-Хөлден Тахир Даскый үлешкен. 48 кил чедир деңзиге боксерларның аразында бири чер дээш эрткен демиселге база-ла Тес-Хем кожунунуң төлээзи, Россияның спорт мастеринге кандидат Саян Сереев тиелекчи болган. Ол эгезинден эгелзэш, удурланыкчызы Улуг-Хемниң боксеру Анар Дондувайдан артык күштүүн көргүзүп, идегелдиг ойнаан. Бо килге үшкү

черни Кызылдан Игорь Оюн алган.

51 кил чедир деңзиге боксерлар аразында эрткен демиселге Тес-Хемниң төлээзи Эртине Куулар бодунуң удурланыкчызы Виталий Попуудан (Кызыл хоорай) белеткелениң база техника талазы-биле бедиин көргүскеш, чемпионнаан. Маргылдааның судьязы Эртинениң удурланыкчызындан артык күштүүн өөренип көргеш, оюну үшкү раундуда эрте соксадыр ужурга таварышкан. Бо деңзиге үшкү черни Улуг-Хемден Аяс Долунмаа биле Шолбан Дуганчап олар үлешкенер.

Республика чемпиону ат дээш кончуг чидиг демисел 54 кил чедир деңзиге иштики «А» бөлүктүң боксерлары Александр Доржу (Кызыл хоорай) биле Айдыс Кууларның (Тес-Хем) аразында болган. Оларның кайызы-даа Бүгү-россия чергелиг маргылдааларның тиелекчилери, республика билдингир боксерлар. Бо демиселге белен эвес тиелекчи

Россияның спорт мастеринге кандидат Александр Доржу чедип алган. Үшкү черни Николай Норбу (Каа-Хем кожуну) биле Эрес Иргит (Кызыл хоорай) үлешкен.

Ол-ла килдин иштики «Б» бөлүктүң республика чемпиону ат дээш болган демиселге Каа-Хем кожунунуң төлээзи, Россияның спорт мастери Белек Сендажы удурланыкчызы Түметей Шыраптан күштүүн, эки белеткелдин бири раундуда-ла көргүзе берген. Ринг кырында судья Белектиң удурланыкчызындан артык күштүүн өөренип көргеш, оюну баштайгы раундуда соксадыр ужурга таварышкан. Бо бөлүктө үшкү черни Кызылдың боксерлары Чаян Мандан-Хорлуу биле Кежик Ооржак алганнар.

57 кил чедир деңзиге боксерлар аразында Россияның спорт мастеринге кандидат, чурттуң 2 дакпыр чемпиону Күдер Монгуш (Тес-Хем) чемпиононаан. Ооң дурт-сыны удурланыкчызы Чиңгис Сарыглардан (Кызыл хоорай, база чурт чемпиону) чеже-даа кыска болза, Күдер демиселди шын чорудуп, езулуг бедик мергежилин көргүскеш, тиилзэн. Үшкү черни Чойган Кандан (Тес-Хем) биле Артыш Каң-оол (Кызыл хоорай) үлешкен.

Көрүкчүлерниң улуг сонургалын 60 кг чедир деңзиге боксерларның демисели сонургаткан. Маңаа Россияның спорт мастеринге кандидат Чиңгис Хуурак (Кызыл хоорай) Тес-Хемден Россияның спорт мастери Шораан Чоодуну тиилзэш, чемпионнаан. Үшкү черни Кызылдан Аяс Ондар чаалап алган.

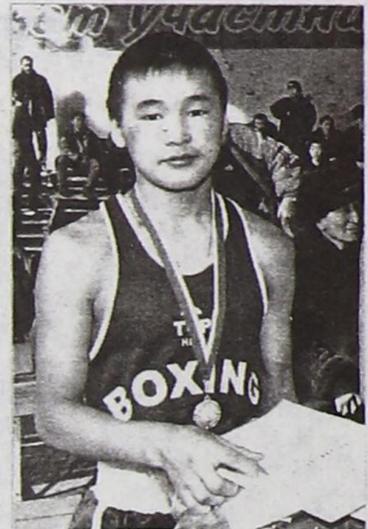
Дараазында 64 кил чедир деңзиге боксерлар аразында Кызыл кожундан Мерген Сонам-оол (республика чемпиону) тиелеп үнген. Түңнел оюнга ооң удурланыкчызы Бүгү-россия чергелиг маргылдааларның тиелекчизи, спорт мастеринге кандидат Владимир Шююн (Тес-Хем) болган. Бо ийи боксернуң аразында демисел колдуу дең болган, ынчалза-даа судьялар саннарны катал кончуг кичээнгейлиг санааш, бо удаа аныяк боксер тиелекчи

болган деп шийтир үндүрген. Бо килге үшкү черни Кызылдан боксерлар Доржа Маалай биле Артыш Биче-оол олар алганнар.

69 килге бириги черни Россияның спорт мастери Спартак Лопсаней (Кызыл хоорай) алган. Ийги черни спорт мастеринге кандидат Артыш Чамзырай (Тес-Хем) ээлзэн. Үшкү черни Айдаш Куулар биле Херел Монгуш үлешкен.

75 кил чедир боксерларның аразында Кызыл кожундан Демир Хертек чемпионнаан, ийги черни Ак-Довурактан Мөңгүн-оол Иргит ээлзэн. Үшкү черни Максим Сунцов биле Эдвард Байыр-оол алган.

Сөөлгү 91 кил чедир боксерларның демиселин көрүкчүлер сонургал-биле манап турган. Чүге дизе, бо килге чемпион ат дээш билдингир боксер, делегей чергелиг спорт мастери Родион Хертек (Кызыл хоорай) Бай-Тайгадан спорт мастеринге кандидат Омак

Маргылдааның тулган боксеру Айдың-оол Иргит.

эрткен. Маңаа бир чугулалал демдеглеп каар чүве чүл дээрге, Тес-Хем кожунунуң спортчулары ол деңзилериниң сезинге түңнел оюннарже киргени болгаш оларның дөртүнүң чемпиононааны база ол хирезиниң ийги черлерни болгаш бир хүлерни алганы болур.

Республика чемпиондының тиелекчилеринге болгаш шаңналдыг черлерни ээлзэннерге медальдарны, хундүлүг бижиктерни болгаш спортчу хептерни тывыскан.

Хуу команда талазы-биле бириги черни Тес-Хем кожунунуң командазы чаалап алгаш, кубок-биле шаңналган. Ийги черни Кызыл кожунунуң командазы, үшкү черни Каа-Хем кожунунуң командазы чаалап алган.

Шаңналдарны Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилениниң директору Вячеслав Кара-Тоннуг, Тыва Республиканың бокс федерациязының даргазы Очур Шириндүү дээш, өскелер-даа тывыскан.

«Маргылдааның тулган боксеру» деп тускай шаңналды Тес-Хемден Айдың-оол Иргитке тывыскан. «Эки техника» дээш шаңналды Белек Сендажы (Каа-Хем), «Тиелекче чүткүл» дээш шаңналды Анар Дондувай (Улуг-Хем), «Эң эки судья» дээш шаңналды Владимир Даржай, «Ринг кырында эң эки судья» дээш шаңналды Бүгү-россия чергелиг судья Илья Шивит-Хуурак олар алганнар.

Республика чемпиондының бедик деңгелге эрттиреринге кол судья Шолбан Дандарның болгаш ооң оралакчызы Саян Санчаттың дээш, өскелерниң-даа улуг үлүг-хуузуң демдеглээри чугула.

Бо неделяның төнчүзүндө Самагалдай суурга аныяк оолдар аразында республика чемпионды эртер. Аңаа тес-хемчилер база хөй шаңналдыг черлерни ээлзэрин планнап турарлар.

Юрий КӨК-ООЛ.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ТР-ниң Спорт болгаш күш-культура талазы-биле агентилениниң директору В.Кара-Тоннуг тиелекчиге шаңнал тыпсып тур.

Хаак спортунуң сезонун хагган

Кызылдың спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле комитеди (даргазы Кызыл Куулар) хаакка кышкы сезонну Тосбулак аржаанының девискээринге эрткен дыштаныр хуннерде хагган. Бо маргылдаага хоорайның өөредилге черлеринден болгаш бүдүрүлгелеринден ниитизи-биле 10 команда киришкен. Республиканың кожуннарындан келген хаакчыларга судья коллегиязы маргылдаага киржир чөпшээрелин берген, ол чүгле демиселди чидиглендиреринге улуг салдарлыг болган.

Хоорайның өөредилге черлериниң студентилериниң командаларының аразында эстафетага (2 эр болгаш 2 кыс хаакчы

бүрүзү 2,5 км маңнаан) Тываның күрүне университетиниң командазы бириги черни ээлзэн (29 минута). Ийги черни Кызылдың педагогика колледжизиниң командазы (30 м 34 с.), а үшкү черни эмчи училищезиниң командазы (39 м 05 с.) алган.

Бүдүрүлге черлериниң командаларының аразында эстафетага (2 эр болгаш 1 херээжен хаакчы бүрүзү 2,5 км маңнаан) Тыва Республиканың Онза байдалдар агентилениниң командазы бириги черни алган (31 м. 06 с.). Ийги черни Тыва Рес-

публиканың арга ажил-агый агентилениниң командазы (32 м. 42 с.), а үшкү черни Тываның күрүне университетиниң башкыларының командазы (33 м. 08 с.) ээлзэн.

Улуг эр спортчуларның болгаш элээди оолдарның аразында маргылдааның тулган чемпиону ат дээш 5 км-ге болган чидиг демиселге эр кижилерден Таңды кожунунуң төлээзи Альберт Бараан бириги черни алган (11 м. 20 с.). Ийги черни ТКУ-нуң башкызы Орлан Салчак (11 м. 38 с.), а үшкү черни Тыва Республиканың Онза

байдалдар агентилениниң ажилдакчызы Роман Саяты (11 м. 40 с.) ээлзэн.

Элээди оолдар аразында шаңналдыг черлерни маргылдааның кожуннардан аалчылары үлешкенер. Бириги черни Би-Хемден Александр Уйну-оол (10 м. 47 с.), ийги черни Таңдыдан Байлак Белек (10 м. 49 с.), а үшкү черни ол-ла кожундан Чиңгис Сат (11 м. 27 с.) ээлзэннер.

Хаакка кышкы сезон хагган маргылдааның тиелекчилеринге Кызыл хоорайның спорт болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле комитединиң хундүлүг бижиктерин болгаш акша шаңналдарын тывыскан.

Бистиң корр.

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 26 (17163)

2006 чылдың
МАРТ 16,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.30
Садар өртээ — 4 рубль.

СПОРТ КОМПЛЕКИЗИН ТУДАР

Ол амдызында чүгле чш улуг хоорайда бар

2006 чылда Кызыл хоорайга эптээр чаа спорт комплекзин тударының дугайында чугаа республикага эрткен чылын-на дыргын тарай берген турган. Ону чон ниитизи-биле улуг көдүрлүүшкүнүг хүлээп алган. Ынчалза-даа спорт ордузун хоорайның Аныяктар сесерлинге тудар дээн баштайгы планга чамдык кызылчылар чөпшээрешпейн, ол-бо черлерже хомудалдар кирип турган таварылгалар база бар.

Каш хонук бурунгаар Тыва Республиканың Чазааның Чөвүлелиниң хуралына көргөн айтырыгларның бирээзи — Кызыл хоорайга универсалдык спорт комплекзин тударының айтыры болган. Дүүн Москва хоорайга эрткен чөвүлел хуралга ук комплекстин акшаландырышыкынын чугаалашкан.

Бистиң бөгүнгү аалчывыс Тыва Республиканың Куш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директорунуң оралакчызы — Алексей Сандан. Ооң-биле бо чылын Кызыл хоорайга тудар универсалдык спорт комплекзиниң болгаш Советтиг Тываның 5 чылы аттыг стадионунуң ногаан шөлүнге кылымал шывыг дугайында чугаа болур.

— Алексей Семенович, Кызыл хоорайның спортчулары, аныяк-өскен бо чылын чаа спорт комплекстиг болур бе?

— Спорттуң хей хевирлеринге ажылгаар спорт комплекзин бо чылдың апрель айда Кызылга эптен, айдуп эгелээш, сентябрь айда ажылгалга киририн планнап турар.

— Ынчаарга, ону баштай хоорайның Аныяктар сесерлинге тударын планнап турган болгай. Ол барык хоорайның төвүнде эптиг чер-дир...

— Чаа улуг спорт комплекзиниң турар черин кончуг кичээнгеилги шилээн. Маңаа хейле барымдааларны өөренип көргөн. Түңнелинде ону Кызыл

хоорайның мурнуу талазында эң хей чурттакчылыг Ангарск бульварына тударын шийтпирлээн. Ында бо хүннерде чаңгыс-даа спортчу бажың-балгат чок дээрзин чурттакчылар билер. Спорт комплекзиниң турар черин тодарадып турда, бо чылдагааннар улуг салдарлыг болган.

— Мындыг комплекстер чурттуң өске хоорайларында бар бе?

— Амдызында үш улуг хоорайда: Москвада, Сочиде болгаш Иркутскиде ыңдыг комплекстер бар. Бо хоорайларның чурттакчылары оларны ажылгап турар. Кызыл — дөрт дугаар хоорай болур, а 2006-2008 чылдарда дүрген тудар болгаш хей чүүлдерге

ажылгаар спорт комплекстериниң федералдык социал программазы езугаар чуртка 200 ыңдыг орду тударын көрүп турар.

— Кызылга тудар спорт комплекзи өске хоорайларда ыңдыг объектилерден ылгалдыг болур бе? Ооң чижек хевирин солунуң номчукчуларына сонуургадып көрүңерем.

— Бирээде, өске хоорайларда ажылгатынып турар мындыг чаңгыс ай шывыгыг спорт комплекстериниң катоктарының соогу кожазында улуг спортзалче кирип турарын эскердивис. Ону маңаа болдурбас сорулга-биле Кызылга эптээр орду ийи аңгы бажың кылдыр тудар. Бирээинге конькилээр дош чуңгу — шывыгыг каток турар, а ийи дугаар аңгы залга спорттуң өске хевирлерин чылдың дөрт үезинде ойнаар, аңаа белеткенир. Ийи залдарның ортузунга хеп уштур черлер, сауна, буфет болгаш массаж кабинеттери турар.

— Каток дээрге, фигурлуг чуңгулаашкын, шайбалыг хоккей дээш, кышкы спорттуң өске-даа хевирлери-дир...

— Шорт-тректи база чүге эгелеп болбас деп? Спорттуң бо хевиринге бичи сөөктүг азиаттар делегейде тергидеп турар болгай. Олар хоккей ойнаар шөлге конькилиг маңнай бергенде, мырыңай чыдыпкан ышкаш кылдыр кестүр. Тываларга бо база тааржыр хевир-дир.

(Уланчызы 2-ги арында).

Кажан? Каяа? Чүү?

Ажылчын бөлүк
хуралдаан

Дүүн Кызыл хоорайга мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни боттандырар талазы-биле ажылчын бөлүктүң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен.

РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң салганы мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни боттандырар талазы-биле штаб Кызыл хоорайга 2005 чылдың декабрь 12-де тургустунган. Штабты хоорайның мэри Д.К. Донгак удуртуп турар, ооң составында удуртукчулар болгаш мэрияның килдистери кирип турар.

Дөрт национал төлөвилел бүрүзүндө ажылчын бөлүктөр тургустунган. «Таарымчалыг болгаш чаагайжыттыңан чурттаар оран-сава» төлөвилелдин харысалгалыг секретарында архитектура килдизиниң кол специализи Дозураш Салчак томуйлаткан. «Кадыкшылды» хоорайның кадык камгалал килдизиниң кол специализи Розалия Енаа харыылаар. Хоорайның өөредилге талазы-биле комитеттин даргазының оралакчызы Зинаида Дехтярның ажылының чай чогу-биле өске харысалгалыг секретарыны томуйлаар деп шийтпирни хүлээп алган. «Агроулетпүр комплекзиниң хөгжүлдизи» төлөвилелди көдээ ажил-агый килдизиниң начальниги Татьяна Рогачева харыылаар. Понедельник санында төлөвилелдер талазы-биле кандыг ажилдар кылдынганын дугайында

информацияны берип турар шийтпирни хүлээп алган.

Хереглекчилер
кооперативтерин
тургузар

ТР-ниң Чазааның 2006 чылдың январь 30-де № 87 доктаалы-биле 2006 чылда Кызыл хоорайга көдээ ажил-агыйның хереглекчилер кооперативтерин тургузар талазы-биле план хемчеглерни ажылдап кылган.

Хоорайга 14 арат (фермер) ажил-агыйларын, 9 хууда дузалал ажил-агыйларын, көдээ ажил-агыйның хереглекчилериниң бир кооперативин, көдээ ажил-агый продуктуларын хүлээп алыр 5 пунктуларны тургузар.

Амгы үеде Кызыл хоорайда ажил-агыйның бүгү хевирлеринде 1343 мыйыстыг бода мал, ооң иштинде төрүүр инек — 685, хапан — 1492, хой, өшкү — 5827, чылгы — 227, тева — 3, куш — 3748 баш. Олар 650 тонна этти, 1350 тонна сүттү, 3390 тонна картофельди, 2930 тонна ногааны бүдүрер.

Кызыл хоорайда мал ажылының 4 ниитилелдери бар, ында 465 мыйыстыг бода мал, 1400 хой, өшкү, 260 хапан, 1500 куш, 40 чылгы бар. Ооң-биле чергелештир 14 садчы ниитилелдер, 7 көдээ ажил-агый кооперативтери, ийи арат (фермер) ажил-агыйлары, 7 хууда сайгарлыкчылар, 11 дузалал ажил-агыйлары мал өстүрер ажилды чорудуп турар.

Бистиң корр.

Ажылгалга кирер тудугда

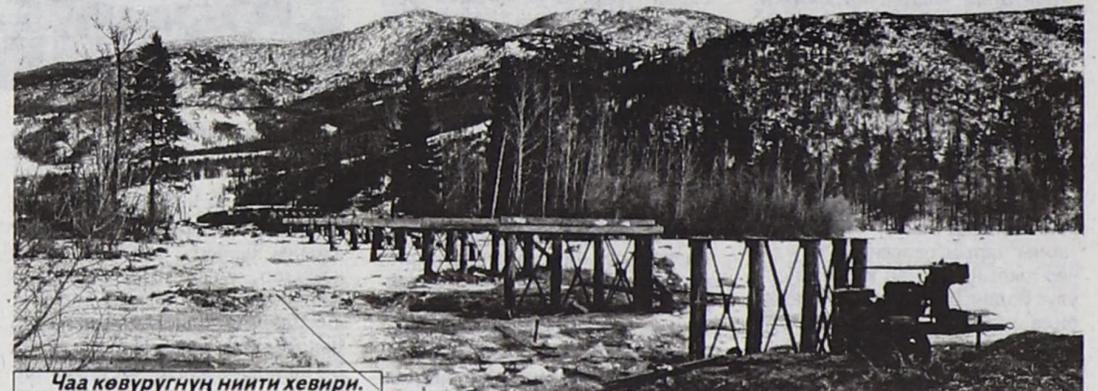
АЛАШ ХЕМНИ КЕЖИЛДИР

Тыва Республиканың Орук агентилелиниң чол чылгы ажылгалга кирер объектилериниң бирээзинге Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл сумузунуң девискээринде Алаш хемни кежилдир чаа көвүрүгнү тудуп доозары болуп турар. Орукчуларның чымыштыг ажылы кыжын-даа, чайын-даа үстүр эвес, ылаңгыя Кызыл хоорайдан 400 ажыг километрде турар объектини ажылгалга кириери амыр эвес айтырыгларның бирээзи дээрзи билдингир.

Алаш бодунуң агымының күштүү-биле Тывада эң шапкын хемнерниң бирээзи. Дөзевилел-төлөвилел езугаар Алаш хемни кежилдир ийи дугаар кылдынып турар көвүрүг болур. Бир дугаар улуг көвүрүг 1960 чылдар үезинде Ак-Довурак — Абаза аразында автоорукту кылып турар үеде кылдынган. 1970 чылдар үезинде Кара-Хөлге колхоз даргалап турган Богатыр Самбуевич Кошкар-оол кандыг-даа дөзевилел-төлөвилел чокка бодунуң чогаа-

дыкчы салым-чаяны-биле Кара-Хөлдүң оруун чаартып кылбышаан, Алаш хемни кежилдир 4 улуг ыяш көвүрүглерни колхозчуларның шеф күжү-биле колдуу халаска кылдырткан. Ам-даа кара-хөлчүлөр Богатыр Самбуевичини улуг хүндүткел-биле сактып чугаалажып чоруурлар.

Ол көвүрүглер бо хүннерге чедир бодунуң хүлээлгезин күүседип келген болгаш ам айыылдыг байдалда келген. Кара-хөлчүлөр бо көвүрүглерни чаартып кылыр

Чаа көвүрүгнүң ниити хевирини.

талазы-биле боттарының дилээн моон мурнунда Бай-Тайганың соңгулда округундан ТР-ниң Улуг Хуралының депутады турган Владимир Бораевич Кара-Салга (ол бистиң аравыста чок) кириген. Чаңгыс чер-чурттугларының дилээн күүседип, дөзевилел-төлөвилел документизин кылдыртып, ону кылдыртырының талазы-биле айтырыгны чогуур органнарга кириген турган.

Көвүрүгнүң дөзевилел-төлөвилел документизин «Дорога» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези (начальниги В.А. Муровцев) кылган. Көвүрүгнү 2004 чылда республиканың Орук агентилели-биле керээ езугаар «Көвүрүг-тудуг эргелели» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези (начальниги В.И.

Норильский) кылдыртып эгелээн. Оон бээр үш чылдың нүүрү чедип оран. Бо чылын ажылгалга кириер тудуг объектинде кандыг ажилдар кылдынганын, канчаар ажилдап турарын билип алыр дээш чедердивис.

Алашта час дүжүп келген, чылы хөлчөк. Көвүрүг кылып турар ажилчиннарга чоокшулап олурувуста, ырактан оларның чурттап турар вагоннары көстүп келди. Көвүрүг дээрге нарын тудуг болгай, машина-техника-даа көвей, ажил-иш хайныгып турар болду. Оларның чанынга чедип келгеш, орта турган оолдардан: «Силерниң бригадиринер кайызы ирги?» — деп айтырдым. Тыва оол вагоннар артында улуг чудуктар-биле ажилдап турар үш ажил-

чиннарже айытты.

Оларның чай чок ажилдап турарын көргөш, мендилешкеш, дыштапы бээрин манагынып, кылаштап тур мен. Ол аразында фотокорреспондентивис ажилдап турар ажилчиннарны чурукка тырттырып эгеледи.

Кижин ортузу чедер берген ажилчын эр кылаштап келгеш:

— Кайыын келдиңер, кандыг херектиг чор силер? — деп айтырды. Келген херээминиң ужур-чөвүн чугааладым.

— Вагонга бичи манап олурар, кылып чыдар ажилымы доозупкаш, чедер бээр мен — диди. Ол аразында кылып турар көвүрүгнүң ниити байдалы-биле таныжып эгеледим.

(Уланчызы 2-ги арында).

Бригадир Владимир Мельников кылган ажилды хынап тур.